

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
В.о. завідувача кафедри

 Ірина ДЕСНОВА
«18» листопада 2024р.

**«ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ПІД
ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ»**

Кваліфікаційна робота
здобувачки вищої освіти
другого (магістерського)
рівня вищої освіти освітньо-
професійної програми
«Практична психологія»
Ярошук Олени Валентинівни

Науковий керівник: **Пучина О.В.**,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної
психології

Рецензент: **Губа Н.О.**,
кандидат психологічних наук,
доцент, завідувач кафедри
психології Запорізького
національного університету

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою 95 А /
відмінно

Секретар ЕК
Ольга РЕБРО
«20» грудня 2024р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗДІБНОСТІ», «ТВОРЧІСТЬ», «КРЕАТИВНІСТЬ» У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	6
1.1. Наукові підходи до розуміння здібностей.....	6
1.2. Феномен креативності як один із важливих чинників успіху.....	9
Висновки до першого розділу.....	24
РОЗДІЛ 2. ВІКОВІ, ФІЗІОЛОГІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.....	26
2.1. Вікові особливості дітей підліткового періоду.....	26
2.2. Психофізіологічні особливості дітей підліткового періоду.....	31
Висновки до другого розділу.....	40
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ 10-11 РОКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	41
3.1 Методика організації та проведення дослідження.....	41
3.2. Інтерпретація та аналіз результатів емпіричного дослідження.....	42
Висновки до третього розділу.....	57
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	68
Додаток 1.....	68
Додаток 2.....	71

ВСТУП

Актуальність теми. Війна, як кризова соціальна ситуація, вимагає від суспільства, і особливо від дітей, значних адаптаційних зусиль. Це відображається на всіх сферах їхнього життя, зокрема на творчості, яка може слугувати як механізмом подолання травми, так і відображенням пережитих подій, адже дитяча психіка є вразливою до стресових ситуацій, що значно ускладнює процес їхнього розвитку та становлення. Творча діяльність дітей у період воєнних подій має свої особливості та вимагає уваги від педагогів, психологів та соціальних працівників.

Існує потреба у більш глибокому аналізі того, як змінюється творчість дітей під впливом стресових ситуацій, які форми творчості стають для них найбільш актуальними, як творчість може сприяти адаптації дітей до нових умов життя.

Проблему розвитку креативності висвітлювали у своїх працях іноземні психологи: Т. Амбайл, Ф. Баррон, Х. Гарднер, Дж. Гілфорд, В. Гордон, Х. Грубер, А. Кестлер, С. Медник, Р. Стернберг, П. Торренс тощо; вітчизняні науковці: О. Антонова, С. Костренко, Т. Позняк, О. Смально, Л. Ткаченко, В. Чорноус тощо.

На жаль, на даний момент не існує широкого публічного доступу до систематичних досліджень, спеціально присвячених особливостям творчої діяльності дітей під час повномасштабної війни в Україні.

Дослідження теми «Особливості творчої діяльності дітей під час війни в Україні» дозволить зрозуміти, як воєнні дії в Україні впливають на творчість дітей, як вони реагують на стрес та неспокій війни через свою творчість, також яким чином творчість може стати інструментом реабілітації та психологічної підтримки в умовах воєнного конфлікту.

Об'єкт дослідження: творча діяльність дітей.

Предмет дослідження: особливості творчої діяльності дітей 10-11 років під час війни в Україні.

Метою дослідження є розкриття особливостей творчої діяльності дітей під час війни в Україні.

Завдання дослідження:

1. Уточнити зміст базових понять дослідження: «творчість», «креативність», «творчі здібності»;
2. Охарактеризувати особливості творчої діяльності дітей;
3. Провести дослідження творчих здібностей дітей у різних містах України.

Для вирішення поставлених завдань використано наступні **методи дослідження:**

- *теоретичні:*
аналіз і синтез актуальних психолого-педагогічних джерел;
- *емпіричні:*
 - анкета для батьків «Чи талановита ваша дитина?»;
 - опитувальник особистісної схильності до творчості;
 - тест на визначення ступеня сформованості творчих здібностей дитини;
 - тест на виявлення творчих здібностей у школярів;
- *методи математичної статистики* – для здійснення кількісного та якісного аналізу результатів експериментально-дослідної роботи.

Гіпотеза дослідження: творча діяльність зменшує негативні емоції, рівень тривоги та стресу.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалась шляхом експериментально-дослідної роботи у Центрі позашкільної освіти Волинської обласної ради (м. Луцьк) та у Запорізькій гімназії № 84 Запорізької міської ради за підтримки Студії практичної психології «Персона» (м. Запоріжжя).

Основні положення магістерської роботи були викладені у тезах:

Ярошук О. «Теоретичні засади творчої діяльності дітей»: зб. матеріалів IV Інтернет-конференції «Соціально-психологічний супровід особистості в

умовах інтеграції України в Європейський простір», 22 травня 2024 року / за заг.ред. І.С. Деснова. Київ: МДУ, 2024. С. 204 – 207.

Також було написано дослідницьку роботу на V Всеукраїнський конкурс наукових робіт для студентської молоді «Здорова дитина – здорова нація».

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості застосування отриманих у ході дослідження даних у психологічній та педагогічній практиці психологів та педагогів. Крім того, результати дослідження можуть бути корисними для батьків у формуванні середовища, що сприяє розвитку креативності дітей.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи – 73 сторінки, основний текст роботи представлено на 60 сторінках. Робота містить 4 таблиці, 15 рисунків, 2 додатки на 6 сторінках. Список використаних джерел нараховує 69 найменувань (на 7-х сторінках).

РОЗДІЛ 1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗДІБНОСТІ», «ТВОРЧИСТЬ», «КРЕАТИВНІСТЬ» У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Наукові підходи до розуміння здібностей

Питання про природу та розвиток здібностей залишається одним із найскладніших і найменш вивчених у психології. Ця складність зумовлена багатьма факторами: відсутністю чіткого та універсального визначення поняття «здібності», складністю вивчення та вимірювання здібностей, впливом на здібності різноманітних факторів (спадковості, середовища, виховання, мотивації) тощо.

Вивчення здібностей – це багатогранний процес, який охоплює наступні аспекти:

1. Психофізіологічний, який вивчає біологічні та фізіологічні основи здібностей, вплив спадковості, темпераменту, стану здоров'я на розвиток здібностей, аналіз нейрофізіологічних механізмів, що забезпечують творчі процеси тощо.

2. Психологічний, який досліджує когнітивні процеси, пов'язані з креативністю, вплив інтелекту, мислення, уяви, пам'яті на розвиток здібностей, дослідження мотивації, емоцій, вольових якостей, що впливають на творчий потенціал тощо.

3. Соціально-психологічний, який розглядає вплив соціального середовища на розвиток здібностей, роль сім'ї, школи, однолітків у формуванні творчої особистості, вплив культурних норм і цінностей на розвиток креативності).

У зарубіжній науці існують два основних підходи до розуміння здібностей:

1. Вроджені особливості. Згідно з цим підходом, здібності даються людині від народження і визначають її майбутні досягнення. Цей підхід часто

описують як фаталістичний, адже він не дає місця для розвитку та самовдосконалення.

2. Набуті навички та вміння. Цей підхід стверджує, що здібності не є вродженими, а формуються протягом життя в процесі навчання та практики, підкреслюється важливість освіти та саморозвитку для досягнення успіху [51].

Вітчизняний психолог Г. Костюк наголошував, що здібності – це невід’ємні психологічні складові особистості, які проявляються в її цілеспрямованій діяльності та обумовлюють успіх [28, с. 216].

Л. Яременко, досліджуючи природу здібностей, виділяє наступні ознаки здібностей, що характеризують їх як індивідуально-психологічні особливості людини:

- здібності становлять відмінність однієї людини від іншої;
- визначають успішність виконання будь-якої діяльності або багатьох її видів;
- їх не можна зводити до наявних знань, умінь та навичок, але вони можуть пояснити легкість і швидкість їх набуття [57, с. 44-45].

Згідно з психологічним словником, здібності – це сукупність індивідуально-психологічних особливостей людини, що є умовою успішного виконання певної діяльності. Виділяють загальні здібності, що проявляються в усіх видах діяльності (загальні розумові здібності, пам’ять, увага тощо), і спеціальні, що відповідають вузькому колу вимог конкретної діяльності (музичний слух – для музиканта, технічне мислення – для інженера тощо) [45].

Високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей свідчить про обдарованість, яка, у свою чергу, стає основою для творчих досягнень. Отже, обдарованість – це не просто наявність здібностей, а їх розвиток на вищому рівні, що веде до значних успіхів у певній сфері діяльності [36].

Феномен обдарованості, її чинників вивчали Б. Блум, Д. Векслер, Г. Гарднер, Дж. Гілфорд, Дж. Рензулі, Дж. Равен, П. Торренс, Ф. Уільямс, Е. Бернацька, Т. Гіза, А. Горальський, Ф. Гутковська, Б. Дирда, В. Добролович, В. Лімонт, Д. Наконечна, М. Партика, С. Попек, А. Сенковський, М. Тучкова,

О. Антонова, О. Кульчицька, О. Матюшкін, В. Моляко, О. Музика, П. Тадеєв тощо.

Але аналіз досліджень обдарованості свідчить про відсутність єдиного консенсусу щодо трактування цього явища.

Широке визнання та адаптацію в усьому світі займає трикільцева модель обдарованості, розроблена Дж. Рензуллі (J. Renzulli). Згідно з цією моделлю, обдарованість виникає внаслідок взаємодії трьох ключових характеристик: високого рівня інтелекту, креативності, мотивації.

На думку Дж. Рензуллі та С. Ріс, обдарованість не можна звести до однієї характеристики. Високий інтелект, креативність чи мотивація самі по собі не гарантують видатних досягнень. Лише поєднання цих трьох компонентів, їхня синергія, веде до справжнього успіху [65, с. 26-35].

Ф. Монкс розробив мультифакторну модель обдарованості, яка доповнює модель Рензуллі. Він також визнає мотивацію та креативність, але вводить поняття «виняткові здібності». Також дослідник доповнює модель трикутником, який підкреслює важливість соціального середовища для розвитку обдарованості: сім'я, школа, однолітки і друзі [66].

Д. Фельдх'юсен, підкреслюючи значення загальних здібностей, але виділяючи спеціальні здібності, включаючи креативність, запропонував модифіковану модель обдарованості, яка містить чотири компоненти: інтелектуальні здібності, креативність, наполегливість, позитивна «Я-концепція» [69].

А. Танненбаум розробив п'ятифакторну модель обдарованості, яка доповнює попередні моделі: інтелектуальні здібності, спеціальні творчі здібності, мотивація, наполегливість, оточення. Внесок Танненбаума полягає у тому, що він підкреслив важливість впливу оточення на розвиток обдарованої дитини [68].

Г. Гарднер запропонував революційну теорію множинного інтелекту, яка кинула виклик традиційним уявленням про обдарованість. Він стверджує, що люди володіють не одним, а багатьма інтелектами, кожен з яких має свою

специфіку та значення. Теорія множинного інтелекту Гарднера включає вісім типів інтелекту: лінгвістичний, логіко-математичний, просторовий, музичний, тілесно-кінестетичний, міжособистісний, внутрішньо особистісний, натуралістичний.

Гарднер підкреслює важливість ідентифікації та розвитку всіх типів інтелекту у дітей. Він вважав, що це допоможе їм розкрити свій потенціал та досягти успіху в житті [60].

Р. Стернберг вважав, що обдарованість – це не просто результат високого IQ, а й комплексне явище, яке містить когнітивні, особистісні та соціальні фактори. Він запропонував альтернативну тріадну модель обдарованості, до якої увійшли аналітичний, креативний, практичний інтелекти [67, с. 87-98].

Д. Ейр пропонує модель, яка описує обдарованість як результат взаємодії чотирьох факторів: потенціалу, сприятливих обставин, підтримки, мотивації. Модель Ейр можна представити у вигляді формули: потенціал + сприятливі обставини + підтримка + мотивація = високі досягнення (обдарованість) [59].

Сучасні дослідження у сфері обдарованості зосереджені на аналізі компонентів та факторів, які впливають на розвиток творчого потенціалу, взаємозв'язках між інтелектом і креативністю; гендерних аспектах креативності тощо.

1.2. Феномен креативності як один із важливих чинників успіху

У сучасному світі, який постійно змінюється, креативність стала одним із найважливіших чинників успіху. Це твердження стає особливо актуальним в умовах війни в Україні, де людям доводиться адаптуватися до нових викликів і знаходити нестандартні рішення проблем.

Необхідність розвитку творчої особистості, розкриття її потенціалу та творчих здібностей підкреслюється у нормативно-правових документах:

Конституції України [1]. Законах України «Про освіту» [6], «Про вищу освіту» [2], «Про повну загальну середню освіту» [7], «Про дошкільну освіту» [3], «Про наукову та науково-технічну діяльність» [4], «Про позашкільну освіту» [8], «Про професійно-технічну освіту» [9], «Про науково-технічну інформацію» [5] тощо. Нормативно-правова база України ґрунтується на принципі, що розвиток української державності, громадянського та правового суспільства можливий лише за умови активної діяльності у всіх сферах життя. Ця активність формується протягом навчання та виховання творчої особистості, а також реалізується завдяки розвиненим здібностям цієї особистості.

Важливим моментом у цьому питанні є можливість розкрити та використати свій творчий потенціал. Це не лише дає шанс на самореалізацію і внутрішнє збагачення, але й дає можливість принести користь суспільству.

У 2022 році в Україні було проведено дослідження PISA, яке оцінювало рівень розвитку креативного мислення. Згідно з дослідженням, проведеним серед 15-річних учнів у 17 регіонах України, лише 59% з них продемонстрували базовий рівень розвитку креативного мислення. Ці дані були порівняні з результатами інших країн, які мають схожі соціально-економічні характеристики та культурні особливості (Болгарія, Естонія, Польща, Молдова, Словаччина). Це перше дослідження такого роду в Україні, яке дозволяє оцінити стан розвитку креативного мислення української молоді в міжнародному контексті.

Звіт PISA 2022 наголошує на тому, що креативність – це не статична характеристика, а навичка, яку можна розвивати протягом життя [64].

Згідно з дослідженнями PISA (Programme for International Student Assessment), виділяють три основних типи креативності: дрібну (Mini-C), малу (little-C) та велику (Big-C). Кожен із цих типів характеризується своїми особливостями і відображає різні аспекти творчих здібностей людини.

Рис.1.1. Основні типи креативності (за дослідженнями PISA)

Дрібна креативність (Mini-C) – це повсякденна творчість, яка проявляється в конкретних ситуаціях і задачах. Вона пов’язана з адаптацією до нових умов, генеруванням нових ідей для вирішення повсякденних проблем, а також із модифікацією вже існуючих знань і навичок (знаходження нестандартного рішення під час виконання домашнього завдання, створення оригінального подарунка, розробка нового рецепту страви тощо).

Мала креативність (little-C) – це більш систематичний і цілеспрямований вид творчості, який пов’язаний із розв’язанням конкретних проблем у певній галузі знань. Вона включає в себе вміння генерувати оригінальні ідеї, оцінювати їхню ефективність та вдосконалювати (розробка нового методу навчання, створення інноваційного продукту, написання наукової статті тощо).

Велика креативність (Big-C) – це найвищий рівень творчих досягнень, який пов’язаний із розробкою нових теорій, концепцій, мистецьких творів, що значно впливають на культуру і суспільство (відкриття нових законів природи, створення шедеврів мистецтва, розробка інноваційних технологій тощо).

Ці три типи креативності не є ізольованими, а взаємопов’язані між собою. Дрібна креативність є основою для розвитку малої, а мала – для

великої. Розвиток кожної з цих типів сприяє загальному розвитку творчих здібностей особистості.

Дослідження PISA надають важливу інформацію про рівень розвитку креативності. Результати цих досліджень дозволяють оцінити ефективність освітніх систем у розвитку творчих здібностей учнів, визначити фактори, які впливають на розвиток креативності, розробити рекомендації щодо вдосконалення освітніх програм для стимулювання творчого мислення учнів.

Отримані в рамках досліджень PISA дані про рівень розвитку креативності учнів дозволяють нам по-новому поглянути на питання, які хвилювали дослідників творчості протягом століть. Порівнюючи сучасні результати з історичними даними, ми можемо простежити динаміку розвитку творчих здібностей у різних культурах та епохах.

Незважаючи на давню історію вивчення цієї теми, творчість не піддається однозначному тлумаченню, що робить її вивчення постійним викликом для дослідників, тому що вона поєднує в собі свідоме та несвідоме, раціональне та ірраціональне, що ускладнює її розуміння. Але розуміння механізмів творчості допоможе розкрити потенціал особистості, стимулювати інновації та розвивати різні сфери життя.

Кожна історична епоха характеризується власним баченням цього феномену, яке ґрунтується на накопичених знаннях та дослідженнях. У період Античності творчість вважалася даром богів, а творча особистість – одержимим ним інструментом; у Середньовіччі творчість розглядалась як втілення божественного задуму, а художник – як посередник між Богом і людьми; у період Відродження акцент робився на індивідуальному початку творчості, а художник – геніальним творцем; Просвітництво визнавало творчість продуктом розуму, а художник – раціональною істотою, що творить за законами логіки; Романтизм вважав творчість спонтанним виразом внутрішнього світу художника, а художника – особистістю з багатим емоційним світом.

Термін «креативність» вперше з'явився у 1922 році завдяки Д. Симпсону, який використовував його для позначення здатності людини відходити від стереотипного мислення. Однак дослідження креативності як психологічного та педагогічного феномену почалося значно пізніше, у 60-х роках ХХ століття.

Ситуація змінилася після публікацій робіт американського психолога Дж. Гілфорда. Його дослідження фактично започаткували нову наукову галузь – психологію креативної обдарованості, або психологію креативності.

Дж. Гілфорд разом зі своїми колегами дослідив креативність та виокремив 16 гіпотетичних інтелектуальних здібностей, які характеризують креативність: швидкість (кількість ідей, що виникають за деяку одиницю часу); гнучкість (здатність швидко переключатися з однієї ідеї на іншу); оригінальність мислення (здатність продукувати ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих); допитливість (підвищена чутливість до проблем, що не викликають інтересу у інших); іррелевантність (логічна незалежність реакцій від стимулів) [11, с. 14-41].

Існують різні теорії до розуміння творчості, креативності:

- Когнітивні. Е. Боно розглядає творчість як комбінацію різних когнітивних процесів, таких як пам'ять, уява та мислення. Д. Гілфорд виокремлює фактори інтелекту, що впливають на творчість, такі як оригінальність і гнучкість мислення. Я. Пономарьов досліджує взаємозв'язок між творчістю та рівнем інтелекту, а також особливості творчого мислення.

- Психоаналітична. Згідно із З. Фройдом, творчість виникає в результаті сублімації, тобто перетворення пригнічених (в першу чергу, сексуальних) бажань в соціально прийнятні форми вираження [37].

- Особистісно-орієнтована. Теорія А. Маслоу розглядає творчість як особистісний процес, що ґрунтується на мотивації та емоціях [32].

- Інвестиційна. Відповідно до теорії Р. Стернберга, творчість не є вродженою властивістю людини, а є результатом взаємодії мотивації, особистісних якостей та сприятливого середовища [67].

- Компенсаційна. А. Адлер, австрійський психолог, висунув теорію компенсації, яка пояснює творчість як спосіб компенсації власних недоліків. Згідно з цією теорією, кожна людина має почуття неповноцінності, яке виникає з фізичних або психологічних недоліків, а творчість стає способом компенсувати ці недоліки і досягти почуття переваги. [10].

- Асоціативна. С. Меднік, американський психолог, розробив теорію асоціативного мислення, яка пояснює творчість як здатність переборювати стереотипи і встановлювати нові, незвичайні зв'язки між поняттями. Згідно з цією теорією, творчі люди мають широке поле асоціацій, тобто вони можуть зв'язати між собою, здавалося б, несумісні поняття, здатні подолати інерцію мислення і поглянути на проблему з нової точки зору [63, с. 220-232].

- Стратегічна. Вітчизняний психолог В. Моляко розробив стратегічну теорію творчості, яка розглядає творчість як результат свідомого використання особливих стратегій мислення. Згідно з цією теорією, творчість не є спонтанним процесом, а підпорядковується певним закономірностям і може бути керованою. Стратегії творчого мислення дозволяють людині генерувати оригінальні ідеї і знаходити нестандартні рішення проблем [34, с. 2-9].

- Теорія розвитку творчої особистості. За словами Г. Альтшуллера, азербайджанського винахідника і педагога, творчі здібності притаманні кожній людині від природи. Творчість не є містичним даром, а підпорядковується певним закономірностям. Для розвитку творчості необхідно сформулювати внутрішню мотивацію до творчої діяльності і оволодіти алгоритмом вирішення творчих задач [15, с. 18].

Друга половина XX століття стала періодом не лише поглиблення вже існуючих підходів до вивчення феномену креативності, але й зародження нових напрямків досліджень. З'явилася гіпотеза, що для розвитку креативності необхідний комплекс інтелектуальних здібностей: гнучкість мислення, легкість виявлення проблеми, здатність до аналізу, оцінки та синтезу тощо.

Д. Перкінс розробив модель параметрів і характеристик креативності, яка отримала назву моделі шестикінечних сніжинок (Six-trait Snowflake Model of Creativity). Ця модель описує шість ключових факторів, що впливають на креативність. На думку психолога, креативність складається з наявності сильного внутрішнього спонукання, обов'язку перед власними принципами, здатності виходити за межі при рішенні проблем, ментальної мобільності, готовності ризикувати і помилятися, прийняття сторонніх точок зору, внутрішньої мотивації [19].

Згодом з'явилася факторна теорія інтелекту, яка суттєво розширила уявлення про природу інтелекту. Ця теорія стверджує, що інтелект не є унітарною здатністю, а складається з кількох незалежних факторів. Згідно з факторною теорією, існує 5 основних інтелектуальних операцій: дивергентне та конвергентне мислення, пізнання, пам'ять, оцінка.

Одним із ключових моментів є зв'язок між дивергентним мисленням і креативністю.

Е. Торренс, Дж. Гілфорд вважали дивергентне мислення основою креативності. Слово «креативність» у вузькому значенні розуміється як дивергентне мислення (операція дивергентної продуктивності, за Дж. Гілфордом).

Дивергентне мислення – мислення, яке характеризується процесом «руху в різних напрямках», розбіжністю ідей з тим, щоб охопити різні аспекти, що мають відношення до даної проблеми [38]; мислення, пов'язане з розв'язанням задач, що мають багато нестандартних оригінальних рішень, припускає існування декількох правильних відповідей, розглядають як основу креативності [43]. На відміну від конвергентного мислення, спрямованого на пошук єдиної правильної відповіді, дивергентне мислення передбачає дослідження різних перспектив та генерацію альтернативних рішень. Цей тип мислення є фундаментальним для креативного процесу і відіграє ключову роль у розв'язанні складних і нестандартних завдань.

Американський психолог Е. Фром визначив дивергентне мислення як альтернативу логічному мисленню. На відміну від логіки, яка прагне до єдиної правильної відповіді, дивергентне мислення фокусується на генеруванні багатьох різних рішень для однієї задачі. Е. Торренс описав дивергентне мислення як особливий тип мислення, яке зосереджено на пошуку неординарних ідей, розвитку дослідницького інтересу і нестандартних форм діяльності.

В. Роменець запропонував оригінальну теорію психології творчості, де виділив чотири ключові складові: генетичну, загальну, прикладну та практичну. Механізм творчості можна уявити як подорож від задуму автора до його втілення в реальність. Генетичний аспект творчості проявляється у безперервному розвитку творчого потенціалу особистості протягом життя. Прикладна психологія творчості досліджує, як використовувати різні методи та підходи в конкретній сфері діяльності. Практична психологія творчості фокусується на підтримці та розвитку творчого потенціалу конкретної людини.

Аналізуючи сучасні наукові праці українських психологів та педагогів, присвячені вивченню психології особистості та педагогічних процесів, можна виявити різноманітні підходи до визначення поняття креативності. Ці дослідження свідчать про те, що вітчизняні вчені надають цьому феномену різнобічні тлумачення, яке відображає його складність та багатогранність (Таблиця 1.1):

Таблиця 1.1

**Підходи до визначення змісту поняття креативності
сучасними українськими вченими**

Антонова О.	Креативність – це здатність відходити від традиційних шляхів мислення, породжувати незвичні ідеї та швидко знаходити ефективні рішення, що робить її незамінною
-------------	---

	складовою обдарованості та сприяє досягненню успіху в різних сферах життя [11, с. 28].
Варій М.	Креативність неможлива без інтелектуальної гнучкості, яка є своєрідним фундаментом для виникнення нових ідей та нестандартних підходів. Саме завдяки цій здатності люди здатні переступати межі звичного мислення та створювати щось унікальне [17, с. 588].
Іванченко А.	Природа креативності є багатогранною і складається з різних рівнів. Це не просто окремі здібності, а скоріше складна система, в якій духовні аспекти, мотивація, емоції та організаційні принципи тісно взаємодіють між собою [25, с.3].
Карпенко Є.	Креативність, в контексті соціально-адаптаційного процесу, проявляється у здатності особистості гнучко змінювати свою поведінку та мислення відповідно до нових соціальних вимог. Це включає в себе здатність до творчого вирішення проблем, генерування нових ідей та адаптацію до змін у соціальному оточенні [26, с. 50].
Соляник С.	Креативність – це не вроджений талант, а здатність, яку можна розвивати у кожної людини [50, с. 65].

Існує багато дискусій щодо того, як формується креативність. Деякі вчені вважають, що це вроджена риса, яка передається генетично. Інші ж стверджують, що креативність можна розвинути протягом життя за допомогою навчання і практики. Сучасний вітчизняний вчений Ю. Черножук виділяє наступні підходи до цієї проблеми:

1. Креативність передається у спадок. Згідно з теорією диференційованої психофізіології, основою загальних здібностей людини є вроджені властивості її нервової системи, які також відомі як задатки. Вчені припускають, що пластичність нервової системи може бути однією з ключових властивостей, яка впливає на розвиток креативності протягом життя людини.

Існує багато відомих родин, де протягом кількох поколінь можна простежити виняткову креативність у певній сфері. Це свідчить про те, що генетичні фактори можуть відігравати певну роль у розвитку творчих здібностей: письменники (Дюма, Бальзак); музиканти (Бах, Штраус); науковці (Бернуллі, Ейлер, Дарвін), фінансисти (Ротшильд) тощо.

2. Вплив середовища на розвиток креативності. Згідно з теорією, креативність не є виключно вродженою характеристикою, а формується та розвивається під впливом факторів навколишнього світу. Важливу роль у цьому процесі відіграють дорослі, які створюють для дитини певні умови та слугують для неї прикладом.

Ю. Г. Черножук сформулював наступні висновки:

- тип креативності та її розвиток залежать від характеру культури, в якій виховується дитина;
- генетика не визначає остаточно рівень креативності, набагато більший вплив на її розвиток має культура;
- розвиток креативності не має чітких перерв. Спад у його проявах може бути пояснений новими вимогами та стресовими ситуаціями, з якими стикається дитина;
- за допомогою спеціального навчання можна нівелювати спад у розвитку креативності, що може проявлятися з віком [53].

3. Гіпотеза взаємодії середовища та спадковості. Згідно гіпотези, генетична схильність до креативності може бути активована та розвинена лише за сприятливих умов середовища. Навіть якщо дитина має генетичний потенціал для креативності, вона не зможе його розкрити, якщо не буде стимулюватися творчим середовищем [47, с. 98].

Існує стійкий зв'язок між креативністю та психологічним благополуччям особистості. Це твердження підкреслює, що люди, які регулярно займаються творчою діяльністю, як правило, мають кращий психологічний стан порівняно з тими, хто не веде активного творчого життя [41, с. 97-103].

Р. Річардс стверджує, що креативність сприяє формуванню стійкого психологічного та фізичного здоров'я [18, с. 25].

Стан творчості, творчого процесу можна порівняти зі станом щастя, адже і той, і інший стани можуть призводити до почуття радості, задоволення і захоплення. Реалізація творчого потенціалу може дати людині відчуття здійснення і гордості за свої досягнення. Це також сприяє підвищенню самооцінки і впевненості в собі, що є важливими складовими щастя. Творчість може з'єднати людей з іншими людьми, які розділяють їх інтереси і цінності. Це сприяє відчуттю приналежності і соціальної підтримки, що є важливими складовими щастя.

М. Чіксентмігаї, досліджуючи феномен щастя, виокремив особливий стан – стан «потoku» («Flow state»), в якому людина відчуває максимальне задоволення від життя. Це психічний стан, коли людина повністю занурена у діяльність, не відволікаючись на зовнішні фактори і концентруючись на тому, що робить. У цьому стані людина відчуває приплив сил та енергії, її не турбують ні минуле, ні майбутнє, вона живе тут і зараз. Внутрішня мотивація зростає, людина бажає продовжувати розпочату справу і досягати максимального результату. Потік, за словами М. Чіксентмігаї, можливий не тільки у творчій діяльності, він можливий при будь-якій діяльності, навіть на роботі.

Чіксентмігаї вважає, що саме стан потоку є ключем до справжнього щастя. Він допомагає людині розкрити свій потенціал і відчути радість від життя. Щоб досягти цього стану, дослідник радить знайти справу, яка дійсно захоплює, створити сприятливі умови для концентрації уваги, вийти із зони комфорту і пробувати нове [42].

У 2010 році С. Джексоном створено оригінальний опитувальник «Диспозиційна шкала потоку. Повна версія» (LONG Dispositional Flow Scale (DFS-2)), теоретичною основою якої є дев'ятивимірна концептуалізація потоку М. Чіксентміхаї.

Українські вчені А. Рочняк, К. Фоменко, Ю. Панфілов здійснили вагомий внесок у вивчення феномену стану потоку. Результатом їхньої роботи стала унікальна методика дослідження стану потоку в умовах спортивної діяльності. Учені вивчали умови, які сприятливо впливають на виникнення стану потоку у спортсменів та вплив стану потоку на результативність спортивної діяльності. Розробка українських психологів має велике значення для подальших розробок стану потоку не тільки у спорті [48, с. 94-103].

Генетики стверджують, що чоловіки та жінки мають різні еволюційні стратегії. Чоловіки схильні до більшої варіативності ознак, що еволюціонують, тоді як жінки – до консервації цих ознак. Це означає, що у чоловіків спостерігається більший спектр вираженості різних характеристик порівняно з жінками, навіть якщо середні значення цих характеристик у обох статей однакові. Більшість дослідників вважають, що дані відмінності пов'язані з розвитком парціальних розумових здібностей. Жінки та чоловіки мають певні відмінності у когнітивних навичках, які проявляються у виконанні різних завдань. Жінки, як правило, краще справляються з тестами, що потребують швидкого перерахування об'єктів однієї категорії, а також мають кращу дрібну моторику. Чоловіки ж, зазвичай, демонструють кращі результати у тестах на просторове мислення, особливо коли йдеться про завдання, що потребують просторового уявлення та творчого підходу. Це означає, що чоловіки та жінки можуть мати різні сильні та слабкі сторони у сфері інтелекту, що може впливати на їхні творчі здібності. Деякі психологи вважають, що креативність тісно пов'язана з незалежною поведінкою та здатністю генерувати унікальні, неповторні та індивідуальні ідеї. Ця незалежність у поведінці, на їхню думку, більше притаманна чоловікам, ніж жінкам [58, с. 160-165].

Розвиток креативності у людини не є лінійним процесом. Вона має свої особливості на кожному віковому етапі.

Згідно з дослідженнями, розвиток креативності можна поділити на декілька фаз:

1. Дошкільний вік. На цьому етапі розвивається «первинна» креативність. Це загальна творча здатність, яка не орієнтована на певну сферу життя. Більшість учених сходяться на думці, що сенситивний період цього етапу припадає на вік від 3 до 5 років. Діти цього віку відзначаються високим рівнем креативності. Ця креативність проявляється в їхній природній поведінці, яка не обмежена стереотипами: вони не бояться ризикувати та пробувати нове, відкриті до нового досвіду, легко генерують нові ідеї, не бояться помилок тощо.

У дітей творчі здібності найчастіше проявляються в тій діяльності, до якої у неї є схильності, до якої відчують зацікавленість. Тому визначити та розвивати в дітей креативність потрібно ще змалку, залучаючи до різних видів діяльності, спонукаючи до самостійного мислення.

Як влучно зауважив А. Мелік-Пашаєв, «чим молодшою є людина, тим вона універсальніша у своїх можливостях. Вона ще нічого не може і може все».

2. У 6-7-річних дітей спостерігається феномен «наївної» креативності, яка характеризується високим рівнем оригінальності та відносно низькими рівнями гнучкості та ретельності.

Молодші школярі схильні до варіативного мислення.

Креативна діяльність у молодшому шкільному віці – це природна поведінка дитини на тлі відсутності стереотипів.

Але для того, щоб креативність дитини розвивалася успішно, важливо створити певні умови, які будуть її стимулювати:

- відсутність жорсткої регламентації поведінки, щоб дитина мала свободу дій та можливість виражати себе різними способами;
- наявність позитивного прикладу прояву креативності. Батьки та інші дорослі, які оточують дитину, повинні самі бути творчими особистостями та заохочувати творчість у дитині;
- можливість для наслідування. Дитина повинна мати можливість спостерігати за творчими людьми та вчитися у них.

- блокування проявів агресивної та деструктивної поведінки. Важливо навчити дитину конструктивно виражати свої емоції та не використовувати креативність для руйнівних цілей;

- соціальне підкріплення прояву креативності. Важливо хвалити дитину за її творчі прояви та давати їй зрозуміти, що її цінують за її оригінальність [12, с. 20].

Існує і ряд факторів, які можуть гальмувати розвиток креативності у дітей:

- конформізм: прагнення бути схожим на інших, нічим не відрізнятись від оточуючих у своїх думках та вчинках;

- страх несприйняття: боязнь здаватися дивним, смішним або незвичайним в очах інших людей;

- страх критики: боязнь негативної реакції на свої ідеї, осуду з боку інших;

- низька самооцінка: невпевненість у собі, недооцінка своїх здібностей та ідей;

- тривожність: страх висловити свою думку;

- надмірно розвинена критичність: схильність до постійного аналізу та критики своїх ідей, що може призвести до самоцензури .

У молодшому шкільному віці наявний період спаду та піднесення креативності. Головною причиною цього є негативна роль загального і спеціального середовища. Це – закономірний результат розвитку дитини і руху від періоду не сформованості інтелектуальних структур і домінування асоціативного процесу до періоду становлення операційного апарату [54, с. 168].

3. Підлітковий та юнацький вік. На цьому етапі відбувається розвиток «спеціалізованої» креативності. Це креативність, яка проявляється у певній сфері, наприклад, у музиці, математиці або малюванні. Розвиток «спеціалізованої» креативності залежить від наявності сприятливого середовища, підтримки з боку дорослих та власної мотивації дитини тощо.

Існують певні періоди підйому та спаду у розвитку креативності [24]. П. Торренс став першим дослідником, який вивчав динаміку та виділив періоди підйомів та спадів у розвитку креативності. Він стверджує, що піки у цій сфері припадають на дошкільний вік (5 років), молодший шкільний вік (9 років), підлітковий (13 років), старший шкільний вік (17 років).

Існує думка, що певні психологічні труднощі можуть стимулювати загальну креативність у юнацькому віці. До таких труднощів можна віднести негармонійні стосунки з батьками, невзаємне кохання тощо. Вважається, що такі труднощі змушують людину шукати нові шляхи та рішення, підштовхують до самовираження, допомагають поглянути на світ по-новому [62, с. 279-292].

Для вимірювання рівня креативності використовують тести А. Біне, Т. Симона, Х. Мюнстерберга, Ж. Піаже, Г. Айзенка, Дж. Гілфорда, Дж. Равена тощо [39].

Але найбільш поширеним є тест П. Торренса. Цей тест дозволяє оцінити чотири основні показники творчого мислення:

- швидкість, як здатність генерувати багато ідей за короткий проміжок часу;
- гнучкість, як здатність переключатися з одного типу мислення на інший, генерувати різноманітні ідеї;
- оригінальність, як здатність генерувати нестандартні, несхожі на інші ідеї;
- розробленість, як здатність детально розробити свою ідею, довести її до логічного завершення.

Численні дослідження свідчать про те, що провідну роль у регулюванні творчої діяльності відіграє і сприйняття.

Особливості сенсорної сфери творчих людей:

- Підвищена чутливість до субсенсорних сигналів. Творчі люди здатні вловлювати тонкі нюанси навколишнього середовища, які залишаються

непомітними для більшості людей. Це дозволяє їм бачити більше та генерувати нові ідеї.

- Увага до деталей та здатність помічати неточності, дефекти та унікальні властивості предметів, що допомагає їм бачити світ по-новому та знаходити нестандартні рішення.

- Особливе інтуїтивне бачення головного та значимого, що дозволяє їм сприймати нові функціональні використання об'єктів.

- Комплексний та синтетичний тип сприйняття, який дозволяє творчим особистостям вловлювати схожість між об'єктами, яку не помічають люди з аналітичним типом сприйняття.

Дж. Гілфорд, П. Торренс, Р. Крачфілд, Де Боно, Д.Рензуллі вивчали методи розвитку креативного мислення. Серед вітчизняних дослідників, які вивчали питання розвитку творчих здібностей, можемо відзначити Г. Костюка, А. Богуш, О. Кононко, В. Моляко тощо. Сучасний український психолог В. Моляко вважає, що розвиток креативності не може бути зведений до стандартних прийомів. На його думку, важливіше сформувати власну стратегію розвитку творчих здібностей.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукових праць із психології дозволяє зробити висновок про те, що поняття «здібності», «творчість», «креативність» є багатограними та неоднозначними. Незважаючи на різноманітність підходів і інтерпретацій, можна виділити кілька ключових моментів:

- Здібності – це індивідуальні психологічні особливості людини, які визначають успішність виконання нею різних видів діяльності. Вони мають біологічну основу і формуються під впливом соціальних факторів. Сучасні дослідження підкреслюють динамічний характер здібностей, їхню можливість розвиватись та залежність від мотивації і цілеспрямованих зусиль особистості.

- Творчість – це процес створення нового, оригінального продукту, який має соціальну цінність, може проявляється у різних сферах діяльності і є результатом взаємодії когнітивних, емоційних і вольових процесів.

- Креативність – це здатність до творчості, яка проявляється у вмінні генерувати нові ідеї, відходити від стереотипів, мислити нестандартно. Креативність розглядається як багатогранне явище, яке включає в себе як індивідуальні особливості особистості, так і соціальні умови, що стимулюють творчу активність.

Порівнюючи зарубіжні та вітчизняні дослідження, можна відзначити, що у зарубіжній психології більш детально розроблені теоретичні моделі креативності, проведені численні емпіричні дослідження. Особлива увага приділяється вимірюванню креативності та розробці методик її розвитку.

Вітчизняна психологія робить акцент на соціальних аспектах творчості, її ролі у розвитку особистості і суспільства. Українські дослідники надають велике значення культурно-історичному контексту, в якому формується творчий потенціал людини.

Розуміння механізмів творчості та її взаємозв'язку з іншими психофізіологічними процесами має велике значення для освіти, психологічного консультування та інших сфер людської діяльності.

РОЗДІЛ 2. ВІКОВІ, ФІЗІОЛОГІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Вікові особливості дітей підліткового періоду

Вік – це категорія, яка використовується для опису часових характеристик розвитку індивіда. У психології розглядаються поняття:

- хронологічний вік (кількість років, які прожила людина);
- психологічний вік (рівень розвитку психіки людини, який може не збігатися з її хронологічним віком);
- біологічний вік (описує фізіологічні зміни, які відбуваються з людиною протягом життя);
- соціальний вік (описує те, як суспільство сприймає людину на основі її віку та очікує від неї певної поведінки).

Категорія «вік» – це універсальна характеристика людини, яка має значний вплив на її життя. Ця категорія привертає увагу представників як природничих, так і гуманітарних наук, які досліджують феномен віку з власних методологічних позицій, що веде до появи різноманітних підходів до його вивчення.

Вікові ступені є відносними й умовно усередненими, але це не виключає індивідуальної своєрідності психічного вигляду людини. Вікова характеристика розвитку особистості відбиває певну систему вимог, пропонованих суспільством людині на конкретному етапі її життя, і сутність її відносин з оточуючими, її суспільне становище [55, с. 60].

Ще в IV столітті до н.е. грецький філософ Арістотель зробив першу спробу визначити основні етапи розвитку людської психіки. Він порівняв розвиток психіки з етапами еволюції живого світу, стверджуючи, що онтогенез (розвиток індивідуума) повторює філогенез (розвиток виду). Арістотель розглядав розвиток людини як процес поступової реалізації її

природних потенціалів, що починається з фізичного зростання та закінчується досягненням розумової зрілості. Він умовно поділив цей процес на три семирічні періоди: рослинний (0 – 7 років), тваринний (7 – 14 років) та розумний (14 – 21 рік).

Ідеї Аристотеля про природні можливості та їх реалізацію в процесі розвитку актуальні й донині.

У наш час існує багато різних підходів до вікової періодизації, які ґрунтуються на різних критеріях, таких як фізичний розвиток, пізнавальні процеси, емоційно-вольова сфера, соціальні особливості.

Найвідомішими підходами до періодизації розвитку особистості вважають:

- Психоаналітичний: З. Фройд виділив три основні стадії психосексуального розвитку (оральна, анальна та фалічна).

- Біогенетичний (С. Холл, М. Гетчинсон), згідно з яким людина як індивід, наділений певними антропологічними властивостями, проходить різні стадії дозрівання по мірі реалізації філогенетичної програми в онтогенезі [49, с. 39].

- Соціогенетичний (Дж. Уотсон, Б. Скіннер, А. Бандура) зосереджується на вивченні процесів соціалізації людини, тобто як вона засвоює соціальні норми, ролі, установки та ціннісні орієнтації. Згідно з цими теоріями, людина набуває різних форм поведінки шляхом наuczіння.

- Когнітивний (Дж. Брунер, Ж. Піаже) займає проміжне місце між біогенетичним (що підкреслює роль генетики) та соціогенетичним (що підкреслює роль соціальних факторів) підходами до розвитку. Згідно з теорією, провідними детермінантами розвитку є генотипічна програма та соціальні умови.

- Персоногенетичний (А. Маслоу, К. Роджерс) підкреслює активність особистості, її прагнення до самореалізації та розвитку. Особлива увага приділяється формуванню людського «Я» – стійкого уявлення про себе, своїх сильних та слабких сторонах, унікальності та цінності.

- Модель екологічних систем (Урі Бронфенбреннер), згідно з яким психічний розвиток трактується як двоякий процес: з однієї сторони, індивід активно реструктурує своє життєве середовище, роблячи його більш сприятливим для розвитку, з іншої – індивід відчуває вплив з боку елементів цього середовища, які можуть як стимулювати, так і стримувати його розвиток.

Однією з провідних сучасних концепцій періодизації особистісно-соціального розвитку є схема Е. Еріксона, згідно якої психосоціальний розвиток людини відбувається через низку кризових періодів, кожен з яких ставить перед індивідом нові завдання і вимагає від нього активної позиції [(Таблиця 2.1.).

Таблиця 2.1.

Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном

Стадія розвитку	Сфера соціальних стосунків	Полярні якості	Результати розвитку
I. Вік немовляти (0 – 1 рік)	Мати (або особа, що її замінює)	Довіра до світу - недовіра	Енергія і життєва радість – песимізм
II. Ранній вік (1 – 3 роки)	Батьки	Самостійність – сором, сумніви	Незалежність – тривожність
III. Дошкільний вік (3 – 6/7 років)	Батьки, брати, сестри	Ініціативність – пасивність, провина	Цілеспрямованість – страх, замкненість
IV. Молодший шкільний вік – допубертатний вік (6 – 12 років)	Школа	Компетентність – неповноцінність	Оволодіння ЗУН – байдужість

Продовження табл. 2.1.

Стадія розвитку	Сфера соціальних стосунків	Полярні якості	Результати розвитку
V. Юність (13 – 18 років)	Однолітки	Ідентичність – невизнання	Самовизначення – інфантилізм
VI. Молодість (до 25 років)	Вся соціальна група, друзі	Інтимність – ізоляція	Єдність з людьми – самотійність
VII. Зрілість (до 50 років)	Діти	Творчість – застій	Задоволення життям – регресія
VIII. Старість (після 50 років)	Близькі люди	Прийняття себе і життя – розчарування	Мудрість – Відчуття, що життя пройшло марно

Згідно фізіологічної періодизації, ухваленої на Міжнародному симпозіумі з вікової фізіології у 1965 році, виокремлюють сім періодів розвитку в дитинстві та юнацтві:

- період новонародженості (з 1-го по 10-й день після народження);
- грудний вік (з 11-го дня до року);
- раннє дитинство (з 1-го року до 3-х років);
- перший період дитинства (від 3-х до 8-ми років);
- другий період дитинства (у хлопчиків з 8 до 12 років, у дівчат – з 8 до 11 років);
- підлітковий вік (у хлопчиків з 13 до 16 років, у дівчат – з 12 до 15 років);
- юнацький вік (у юнаків від 17 до 21 року, а у дівчат – від 16 до 20 років).

Розуміння вікових періодів розвитку особистості має важливе значення для педагогіки та психології, адже воно дозволяє визначити загальні закономірності розвитку дітей; створити оптимальні умови для навчання та

виховання дітей на кожному віковому етапі; вчасно діагностувати та коректувати проблеми у розвитку дитини.

Для позначення вікового періоду 10-11 років у психології використовується широкий спектр термінів, таких як: молодший шкільний, ранній підлітковий, препубертатний період тощо, що підкреслює як продовження дитячих характеристик, так і початок підліткових змін.

Мішель Кле, відомий дослідник психології підлітків, виділяє чотири основні сфери, в яких відбувається розвиток у цей період:

1. Тіло:

Статеве дозрівання: фізичні зміни, що відбуваються в тілі підлітка, можуть бути для нього складними та лякаючими.

Формування образу тіла: діти починають критично ставитися до своєї зовнішності, порівнювати себе з іншими.

Здоров'я та безпека: підлітки повинні навчитися піклуватися про своє здоров'я, уникати ризикованої поведінки.

2. Мислення:

Розвиток когнітивних здібностей: вчать мислити абстрактно, логічно, вирішувати проблеми.

Формування світогляду: починають задумуватись про сенс життя, свої цінності та переконання.

Розвиток самосвідомості: намагаються зрозуміти себе, свої сильні та слабкі сторони, свої цілі та прагнення.

3. Соціальне життя:

Відносини з однолітками: шукають підтримки та прийняття у групі однолітків.

Формування дружніх стосунків: вчать будувати дружні стосунки, засновані на довірі та взаєморозумінні.

Відносини з дорослими: починають по-новому дивитися на свої стосунки з батьками, вчителями, іншими дорослими.

4. Самосвідомість:

Формування особистості: намагаються зрозуміти, ким вони є, чого вони хочуть від життя.

Розвиток самооцінки: шукають підтвердження своєї цінності, порівнюють себе з іншими.

Формування життєвих цілей: починають задумуватися про своє майбутнє, про те, ким вони хочуть стати.

Кожна з чотирьох сфер розвитку, виділених Мішелем Кле, може стати джерелом психологічних труднощів та конфліктної поведінки підлітка [52].

Як зазначає К. Гольцберг, «підліток – це людина, яка зависла між світами: дорослий світ її ще не прийняв, а дитячий уже відторгнув» [20].

Через гру, навчання, працю та спілкування 10-11-річні діти розвивають свої різноманітні здібності та навички. За словами вітчизняного науковця І. Бега, у цей період «необхідно підтримати розвиток потреб, які найбільше сприяють удосконаленню особистості у різних видах діяльності» [13, с. 336].

У віці 10-11 років дитина переживає стрімкий фізичний, статевий, психічний та соціальний розвиток.

Підлітковий вік – це не просто перехідний етап від дитинства до дорослості, а й час стрімких та складних змін в організмі.

2.2. Психофізіологічні особливості дітей підліткового періоду.

Більшість психофізіологічних особливостей дітей цього віку зумовлені статевим дозріванням [52].

Під час пубертатного періоду років відбувається активізація і складна взаємодія гормонів росту і статевих гормонів, що викликає інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток. У дівчаток збільшуються зріст і вага, що супроводжується зміною пропорцій тіла та призводить до непропорційності та підліткової незадоволеності собою. У хлопців такі зміни відбуваються трохи згодом.

Через прискорений обмін речовин відмічається погіршення фізичного здоров'я, дискомфорт, стомлення, перепади настрою, неурівноваженість.

Розвиток серцево-судинної системи в цей період може бути нерівномірним, що може призвести до диспропорцій [33].

Будь-яке хвилювання може негативно впливати на роботу серця та серцево-судинної системи.

Слабкість кровоносної та м'язової систем у підлітків може призводити до швидкої втоми та нездатності витримувати надмірні фізичні навантаження. Тому важливо правильно дозувати фізичну активність, зважаючи на особливості їхнього розвитку.

У цей період відбуваються зміни і у дихальній системі. Через інтенсивний ріст та розвиток організм потребує більше кисню, але легенева система ще не досконала, що може призводити до задишки при фізичних навантаженнях. Тому підлітки дихають частіше, але не так глибоко, як дорослі, щоб задовольнити потребу в кисні. У хлопчиків тип дихання переважно черевний, у дівчат – грудний. Дуже важливо навчати підлітків правильному диханню, що допоможе їм краще використовувати кисень, покращувати загальне самопочуття та працездатність.

У реаліях сьогодення фізичний стан дітей значно погіршився через відсутність фізичних навантажень та прогулянок на свіжому повітрі.

У підлітковий період інтенсивно розвивається нервова система, кора головного мозку виконує провідну роль у регуляції поведінки. Спостерігається високий рівень розвитку довільних процесів, висока продуктивність когнітивних процесів, врівноваженість емоційних проявів, баланс між системою активації і гальмування [52, с. 10].

У дітей 10-11 років відзначається висока емоційність, можлива різка та часта зміна настрою: на звичайне прохання дитина може заплакати, закричати або просто сильно грюкнути дверима. Тому підвищується тривожність у сфері спілкування як з однолітками, так і з дорослими.

Зміни у взаємодії кори та підкоркових структур можуть призвести до непосидючості, гіперактивності, коливань настрою, ознак девіантної поведінки тощо. Це також негативно впливає на сприймання та увагу.

Одним із ключових психологічних здобутків підліткового віку стає розвиток довільності психічних процесів. Це означає, що 10-11-річні діти здатні свідомо концентрувати увагу, зосереджуючись на завданні; розвивати пам'ять, використовуючи різні мнемонічні техніки; мислити логічно; регулювати емоції, керувати своїми почуттями та поведінкою; виявляти вольові зусилля, досягаючи поставлених цілей.

У підлітковому віці відбувається поступовий перехід від конкретного мислення до абстрактного. Діти вже здатні оперувати не лише конкретними предметами, але й уявленнями про них; робити узагальнення та висновки; використовувати логічні міркування.

Жан Піаже, швейцарський філософ і психолог, дослідив ключові фактори, що впливають на розвиток інтелекту дитини: дозрівання організму, досвід, навчання, виховання. Ним була розроблена теорія когнітивного розвитку, за якою було виділено чотири стадії теорії інтелектуального розвитку: сенсомоторна, передопераційна, етап бетону, формальна операційна стадія [27, с. 164-169].

Діти 10-11 років, за теорією Ж.Піаже, відносяться до стадії бетону. Вони здатні виконувати операції об'єднання, розподілу, класифікації, що свідчить про формування основ для подальшого розвитку формально-логічного мислення.

Підлітковий вік характеризується розвитком здатності до гіпотетичного мислення. Це означає, що підлітки можуть генерувати та оперувати різними гіпотезами при вирішенні інтелектуальних завдань; прагнуть до гнучкості та різноманітності у своїх підходах до вирішення нових задач. Вони шукають не один «правильний» спосіб, а намагаються знайти найбільш ефективний та оптимальний варіант з усіх можливих.

Згідно з теорією когнітивного розвитку Жана Піаже, у віці 11 років у дітей з'являється третя форма егоцентризму. Підліток вірить, що його мислення безмежне. Він вважає, що здатен зрозуміти будь-яку проблему, знайти вихід з будь-якої ситуації, не визнає думки інших людей, вважає, що лише його точка зору є правильною тощо [31, с. 50-54].

Підлітки характеризуються стрімким розвитком прийомів запам'ятовування, що стає основою для успішного навчання. Окрім пам'яті, у пізнавальній сфері дитини спостерігається розвиток уваги, мислення, мови, уяви, зростання пізнавальної активності та допитливості, перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення.

У цей період формується здатність зосередитися на не завжди цікавих, але важливих для навчання речах.

Пандемія COVID-19 та війна в Україні створили безпрецедентні умови, які вплинули на всі аспекти життя школярів, включаючи їхнє навчання, емоційний стан та соціальні взаємодії, що, в свою чергу, позначилося на їхньому когнітивному розвитку. З 2020 року, коли навчальна діяльність перетворилася на онлайн-формат, а згодом і з початком війни, учні відчують нудьгу та зниження мотивації до навчання, труднощі з концентрацією уваги під час уроків, погіршення пам'яті, пізнавальної активності та вольових якостей [16].

Мотиваційна сфера дітей на межі дитинства і підліткового віку (10-11 років) характеризується підвищеною динамічністю. Останнім часом спостерігається зниження пізнавальних мотивів та інтересів. Діти стали менш допитливими, їм менш цікаво досліджувати світ та отримувати нові знання. На це суттєво впливає інформаційний простір, який перенасичений рекламою та контентом, що пропагує споживацьке ставлення до життя. Натомість, зростає значущість споживацьких інтересів. Діти більше орієнтовані на отримання матеріальних благ, модних гаджетів та розваг. До ослаблення розвитку пізнавальних інтересів у дітей призводить і недостатня увага з боку дорослих.

Важливим моментом для 10-11-річних учнів 5 класу, особливо у перше півріччя, є адаптація, яка є складним періодом для дітей: нові вчителі, предмети – все це може викликати стрес і труднощі. Нездатність дітей правильно розподіляти час стає однією з найактуальніших проблем. Їм не вистачає часу не лише на відпочинок, але й на виконання шкільних завдань. Це також негативно впливає на їхнє здоров'я, успішність та мотивацію до навчання.

Війна додала до цих труднощів нові виклики: нестабільність та невизначеність, діти не знають, що буде завтра, і це може викликати тривогу і страх; зміна звичного укладу життя, тому що багато дітей змушені були переїхати з дому, жити в новому місці, ходити в нову школу; діти, які пережили війну, можуть мати посттравматичний стресовий розлад, депресію або інші психологічні проблеми.

Саме період 5-6 класів має вирішальне значення для навчання дитини: у цей час вона може захопитися навчанням і розкрити свій потенціал або ж, навпаки, втратити інтерес до шкільних справ і шукати себе в інших сферах.

Тому профілактика «зриву адаптації» та стресів має стати пріоритетним завданням для забезпечення успішного й безболісного переходу до нового етапу навчання.

Однією з ключових особливостей підліткового віку є внутрішній конфлікт, пов'язаний із формуванням власного «Я», який Еріксон назвав кризою ідентичності. Це припадає приблизно на 11 років, тобто початок підліткової поверхневої кризи. До симптомів поверхневої кризи можемо віднести тривогу (відчуття безпричинної тривоги, страху перед майбутнім, невпевненість у собі), роздратування (стає більш дратівливим, емоційно нестабільним, схильним до конфліктів), негативний настрій (може постійно бути незадоволеним, скаржитися на життя, бачити все в чорному світлі), невпевненість у собі (може сумніватися у своїх здібностях, втрачати віру в себе, відчувати себе нікчемним), розгубленість (може не знати, чого хоче від життя, ким він хоче стати, як йому жити далі). Поверхнева криза – це

нормальний етап дорослішання дитини. Більшість підлітків успішно справляються з нею без сторонньої допомоги.

Психічний стан дітей характеризується низьким рівнем особистісної саморегуляції. Зараз, в умовах війни, зростає кількість дітей з негативними вольовими станами: апатії, нудьги, пасивності, нерішучості тощо. Найчастіше зустрічаються негативні емоційні стани: тривожність, депресія, гнів, страх, пригніченість тощо. За словами Катерини Гольцберг, у підлітковому віці у певних ділянках мозку, відповідальних за обробку емоцій страху, відбуваються синаптичні перебудови. За її словами, «...в підлітків нервові ланцюги довше перебудовуються, а отже, й страх тримається довше. А оскільки приводів для страху в підлітка достатньо, то цей страх може перетворитися на перманентний» [20].

Найбільш поширеними страхами у підлітків є соціальні страхи. Їх лякає можливість бути в очах інших дурним або смішним, лякає страх осуду, булінгу тощо. Ці страхи можуть призвести до агресивної поведінки. Сьогодні неможливо ігнорувати і вплив інформації, яку підлітки отримують з екранів телевізорів, ноутбуків, смартфонів; криваві комп'ютерні ігри, які можуть істотно впливати на рівень агресивності підлітків.

Війна з росією змінила життя людей. Згідно з дослідженнями, проведеними дослідницькою компанією Gradus Research у квітні 2022 року, 75% батьків стверджують, що у їхніх дітей спостерігаються симптоми психологічної травми. Найпоширенішим симптомом є емоційна нестабільність, що проявляється різкими коливаннями настрою без видимих причин. Інші поширені симптоми включають підвищений рівень тривожності (41%), порушення сну (у 29% дітей), спалахи агресії (14%) тощо.

Але, у той самий час, підлітковий вік – це не просто період бурхливих емоцій та змін, це час динамічного розвитку й формування таких навичок, як творчість, самостійність та гнучкість мислення. Ці особливості стають основою для успішного навчання, самореалізації та особистісного зростання в майбутньому.

Наукові дослідження різних часів підтверджують безмежний креативний потенціал саме цього віку, що сприяє оволодінню нею діяльністю. Тому важливим завданням стає створення сприятливих умов для стимулювання та розвитку особистості через творчість.

Діти здатні генерувати нестандартні ідеї, відмінні від загальноприйнятих, давати неординарні відповіді на питання. Слід відзначити високу швидкість генерування ідей, багатство думки, вміння генерувати множинні рішення, легкість перемикання між різними стратегіями мислення, адаптація до нових умов та завдань, відзначається готовність до ризику, прийняття невизначеності, прагнення до нових знань і досвіду.

В умовах кризових явищ, характерних для підліткового віку, творчість може виступати як інструмент подолання труднощів і пошуку себе.

Отже, креативність стає внутрішнім ресурсом для подальшого розвитку дітей на професійній та життєвій ниві, взагалі – всього майбутнього. На основі аналізу літератури можна зробити висновок, що підлітковий вік є сприятливим періодом для розвитку креативних здібностей [40].

У підлітковому віці дітям важливо отримати оцінку своїх досягнень. Оскільки творчість у дітей 10-11 років часто проявляється через групову роботу, то діти неминуче стикаються з груповими нормами оцінювання. Ці норми стають джерелом оцінки не лише чужих, але й власних здібностей, що говорить про розвиток критичного мислення. З одного боку, критичність дає їм кращий контроль над своїми ідеями та допомагає втілювати їх більш чітко й ефективно, а з іншого – надмірна критичність може заважати творчому процесу, тому що на етапі висування гіпотез, коли важливо генерувати нові ідеї, страх перед нереальністю або несприйняттям може призвести до відмови від перспективних задумів [30, с. 92-95].

Психологічні дослідження свідчать, чим вужче коло захоплень підлітка та чим менше впевненості в собі він відчуває, тим більший вплив на нього має група.

У підлітковому віці відмічається також більш стрімкий розвиток самоідентифікації, спрямований на, за словами І.Беха, «саморозуміння, самототожність, самоприйняття, усвідомлення власної цілісності, унікальності та цінності» [14].

Самоідентифікація відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини: допомагає краще зрозуміти себе, свої сильні та слабкі сторони, цінності та цілі; вчить приймати себе такою, якою вона є, зі своїми особливостями та недоліками. Діти починають цікавитися своїми думками, почуттями, бажаннями. Вони порівнюють себе з однолітками, шукають схожість та відмінності. Спілкуються з тими, хто поділяє їхні інтереси та цінності. Пробують себе у різних ролях, шукають те, що їм подобається.

Для сучасних дітей характерно те, що з їх життя поступово зникає реальне спілкування з друзями на вулиці, у дворі. Ці місця, де раніше діти спілкувалися, грали та розвивали свої соціальні навички, втратили свою актуальність. На зміну їм прийшов віртуальний світ, який стає більш привабливим, ніж справжня реальність. Негативними наслідками таких процесів стає обмежене спілкування з однолітками, несформованість комунікативних навичок. Хоча Інтернет має, особливо зараз, і ряд переваг: це і можливість навчання, спілкування з рідними та друзями, які виїхали; можливість розширення кругозору тощо [44, с. 13].

Підлітки, які відчують себе неоціненими або незрозумілими в сім'ї, частіше шукають підтримки та прийняття у групі.

Якщо порівняти розвиток дітей 10-11 років у гендерному аспекті, згідно досліджень Н.Латта, то можемо побачити спільне та відмінне у розвитку дівчат та хлопців [29] (Таблиця 2.2).

Таблиця 2.2.

Гендерні особливості розвитку підлітків (за дослідженням Н.Латта)

Характеристика хлопців-підлітків	Характеристика дівчат-підлітків
Ранній підлітковий вік (11-13 років)	Ранній підлітковий вік (10-13 років)

Продовження табл. 2.2.

Характеристика хлопців-підлітків	Характеристика дівчат-підлітків
Невправність, незграбність рухів. Вразливість, нервовість. Поведінка декларується фізіологічними змінами.	Незграбність. Сором'язливість, емоційність, вразливість. На поведінку впливають фізіологічні зміни, зовнішній вигляд і почуття.
Обмежена здатність правильно розпізнавати і демонструвати емоції, попри те, що підлітки більш за все довіряють емоціям. Примітивна форма прояву грубощів.	Обмежена здатність правильно розпізнавати і демонструвати емоції. Дівчата-підлітки схильні до інтриг, порушення моральних принципів.
Починають усвідомлювати існування персонального простору, віддаляються від дорослих (батьків).	Прагнуть незалежності, проте потребують підтримки дорослих.
Конкретизація мовлення: підлітки ненавидять довгі розмови, намагаються спілкуватися лише через справи і виражати свої думки коротко і ясно.	Значущості набуває статусна позиція у соціальній групі. Головне для неї – бути популярною.
Підлітки – прагматики. Вони все роблять останньої миті, оскільки не бачать сенсу робити це раніше.	Дівчата-підлітки надто близько до серця сприймають значущі події і гостро на все реагують.
Увага зосереджується на розвагах.	Дружба дівчат-підлітків надто емоційна і мелодраматична.

Висновки до другого розділу

Отже, можемо зробити наступні висновки щодо факторів, які впливають на особливості розвитку дітей 10-11 років:

- вроджені особливості та задатки відіграють важливу роль у розвитку дитини;
- фізичний та психологічний стан дитини впливає на її пізнавальну активність, емоційно-вольову сферу, поведінку;
- сучасні соціальні зміни, такі як розвиток технологій, глобалізація, інформатизація, військова агресія суттєво впливають на розвиток дітей;
- родина, друзі, однолітки, педагоги та інші люди, з якими спілкується дитина, формують її особистість;
- система навчання та виховання в школі також суттєво впливає на розвиток дитини.

Особливості розвитку дитини постійно змінюються під впливом вищезазначених факторів. Ця динаміка потребує від науковців постійного дослідження та оновлення знань про вікові особливості дітей. Зміни в суспільстві, освіті та потребах дітей потребують нових досліджень та розробок у сфері дитячої психології та педагогіки. Ці дослідження допоможуть краще зрозуміти особливості розвитку сучасних дітей та розробити більш ефективні методи їх навчання та виховання.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ 10-11 РОКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

3.1 Методика організації та проведення дослідження

Ми провели дослідження щодо особливостей творчої діяльності дітей 10-11 років, які живуть на відносно небезпечній території та дітей, які живуть на лінії зіткнення.

Зміст проведення нашого дослідження та його основні завдання були наступні:

1. Сформулювати мету, вибірку та базу для проведення дослідження.
2. Виокремити методики для дослідження та здійснити їх опис.
3. Здійснити опрацювання отриманих даних дослідження.
4. Провести якісний і кількісний аналіз отриманих результатів дослідження.
5. Провести порівняльний аналіз.

Гіпотезою дослідження є припущення, що творча діяльність зменшує негативні емоції, рівень тривоги та стресу.

Експериментальна робота проводилась на базі закладів загальної середньої освіти м. Луцька та м. Запоріжжя. Вибірку дослідження взяли 80 осіб віком 10-11 років, із них 38 хлопчиків та 42 дівчинки, 80 батьків.

Дослідження проводилось із листопада 2023 року по лютий 2024 року у три етапи:

- на першому етапі нашого дослідження ми провели конституційний експеримент з метою вивчення рівня творчих здібностей у дітей віком 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя;
- на другому етапі здійснено обчислення результатів дослідження;
- на третьому етапі дослідження здійснено порівняльний аналіз рівнів творчих здібностей дітей 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя.

Виявлення стану розвитку творчих здібностей проводилась за допомогою Google Форми.

3.2. Інтерпретація та аналіз результатів емпіричного дослідження

Отже, розглянемо особливості проведення експерименту та його результати.

Задля виявлення творчих здібностей дітей було обрано наступний набір діагностичних засобів:

- опитувальник особистісної схильності до творчості за Г. Девісом [46, с. 346];
- тест на визначення ступеня сформованості творчих здібностей дитини (додаток 1);
- тест на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності (додаток 2);
- опитування для батьків «Чи здібна ваша дитина» [56, с. 7– 8].

Кількісний та якісний аналіз отриманих даних.

У ході опитування були вивчені рівень креативності, типи мислення, особливості творчої діяльності у дітей 10-11 років. Це дозволило уявити загальну тенденцію показників творчого розвитку у досліджуваних.

За результатами дослідження можемо визначити, що 14,3% досліджуваних осіб 10 років мають низький рівень розвитку креативності, у 75% досліджуваних виявлено середній рівень, 10,7% досліджуваних дітей мають високий рівень креативності.

На рисунку 3.1. представлені результати аналізу середнього значення рівня креативності, виявленого за допомогою методики Г. Девіса, дітей 10 років.

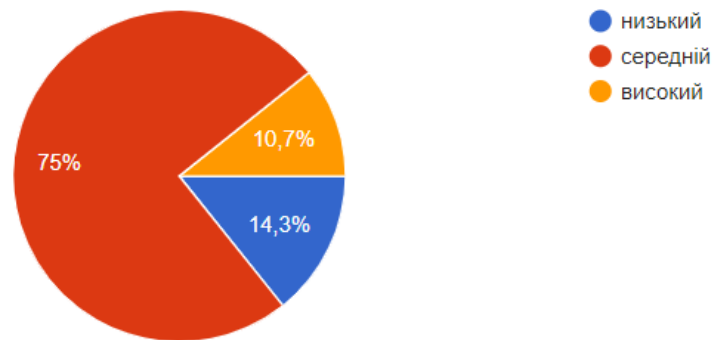

Рис. 3.1. Рівні креативності дітей 10 років

На рисунку 3.2. представлені результати аналізу середнього значення рівня креативності, виявленого за допомогою методики Г. Девіса, дітей 11 років.

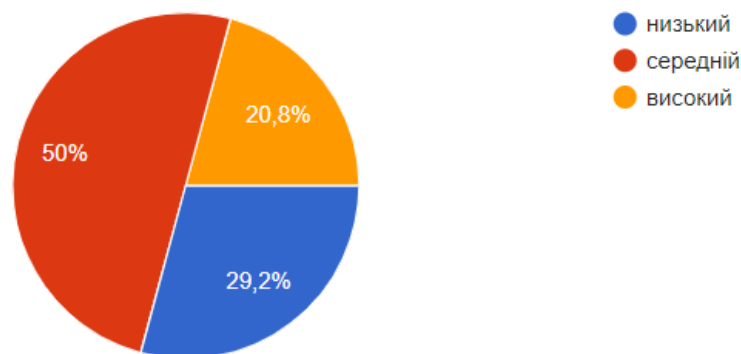

Рис. 3.2. Рівні креативності дітей 11 років

Результати опитування дітей 11 років за методикою Г. Девіса відрізняються від результатів опитування дітей 10 років. Встановлено, що 29,2% досліджуваних мають низький рівень розвитку креативності, діти невпевнені у собі, недооцінюють власні сили, присутня тривожність; у 50% досліджуваних – середній рівень розвитку, високий рівень розвитку креативності виявлено у 20,8%.

Якщо порівняти рівні креативності у дітей різної статі, то можемо зробити наступні висновки:

- більшість дівчат (43,8%) 10-11 років мають середній рівень креативності;

- серед хлопців переважають такі, які мають низькі (13,7%) або високі (10%) показники рівня креативності. Результати дослідження рівнів креативності дівчат і хлопців представлено на рисунку 3.3.

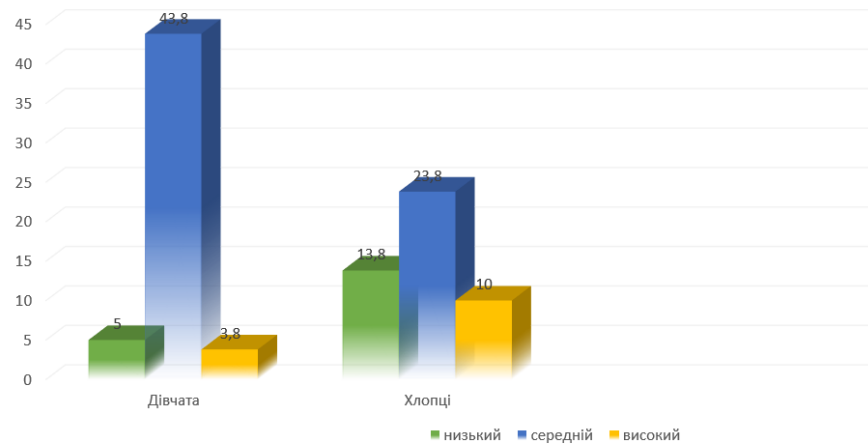

Рис. 3.3. Рівні креативності у % дівчат і хлопців м. Луцька та м. Запоріжжя

Більш детальні результати дослідження рівнів креативності у дівчат і хлопців 10-11 років представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

**Рівні креативності у % у дівчат і хлопців 10-11 років
м. Луцька та м. Запоріжжя**

Стать	Вік	Рівні креативності		
		Низький	Середній	Високий
Жіноча	10	2	26	1
	11	2	9	2
Чоловіча	10	6	16	5
	11	5	3	3

За даними дослідження, можемо зробити висновок, що у досліджуваній групі переважає середній рівень розвитку креативності, як якості особистості та відбувається зростання низького та високого рівнів у дітей 11 років. Такі

результати можна пояснити тим, що саме в кризовий період (11 років) відбувається розвиток самооцінки.

Низький рівень креативності може бути через низку факторів: обмежений доступ до ресурсів, низький рівень освіти, військові дії. Діти з низьким рівнем креативності можуть бути у зоні ризику, у стані психологічного дискомфорту, що може призвести до подальших негативних наслідків. Такі діти потребують додаткової підтримки та стимулювання для розвитку творчих здібностей.

Наступним діагностичним методом, яким ми оцінювали розвиток творчих здібностей дітей, був тест на визначення ступеня сформованості творчих здібностей дитини. Результати даного дослідження дають змогу оцінити ступінь розвитку творчих здібностей, визначити можливість аналізу навичок творчості.

Тест містить 20 пунктів. Методика містить також характеристику ознак людей із «дуже низьким» і «низьким» творчим потенціалом та «дуже високим» і «високим» творчим потенціалом.

У результаті аналізу даних визначення ступеня сформованості творчих здібностей можемо сказати, що немає дітей із дуже низьким та дуже високим рівнем сформованості творчих здібностей. У цілому, переважає середній рівень творчості (81%), високий рівень виявлено у 13% учнів, низький рівень мають 6% учнів. Результати дослідження представлено на рисунку 3.4.

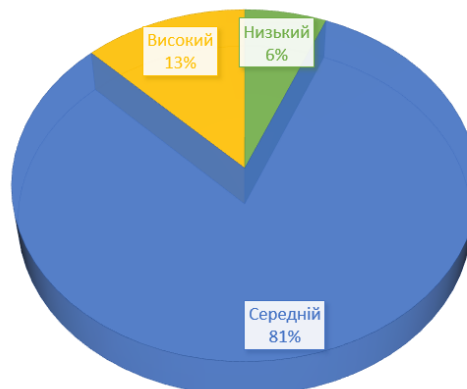

Рис. 3.4. Результати дослідження за тестом визначення ступеня сформованості творчих здібностей дітей (у %)

Діти з низьким рівнем ступеня сформованості пристосовуються до вподобань та смаків інших, не застосовують різні варіанти, способи і засоби розв'язання творчих завдань; не виявляють ініціативу у вирішенні завдань, вони втрачають інтерес при виникненні труднощів, проявляються негативні емоції, вони схильні до сумнівів, гостро реагують на критику, пристосовуються до неї.

Діти із середнім рівнем розвитку творчих здібностей характеризуються частковою самостійністю у виконанні завдань і в пошуку методів їх виконання, але виявляють недостатню сформованість окремих практичних умінь; при виникненні труднощів діти потребують допомоги зі сторони дорослих.

Діти із високим рівнем розвитку творчих здібностей проявляють самостійність у вирішенні завдань, цікавість та інтерес до досягнення високих результатів, отримують задоволення від процесу творчості та її продуктів тощо.

Якщо здійснити аналіз за гендерним аспектом, то можемо з'ясувати, що кількість дівчат і хлопців із високим ступенем сформованості творчих здібностей однакова, а ось кількість дівчат із низьким ступенем сформованості творчих здібностей більше, ніж хлопців. Результати дослідження представлено на рисунку 3.5.

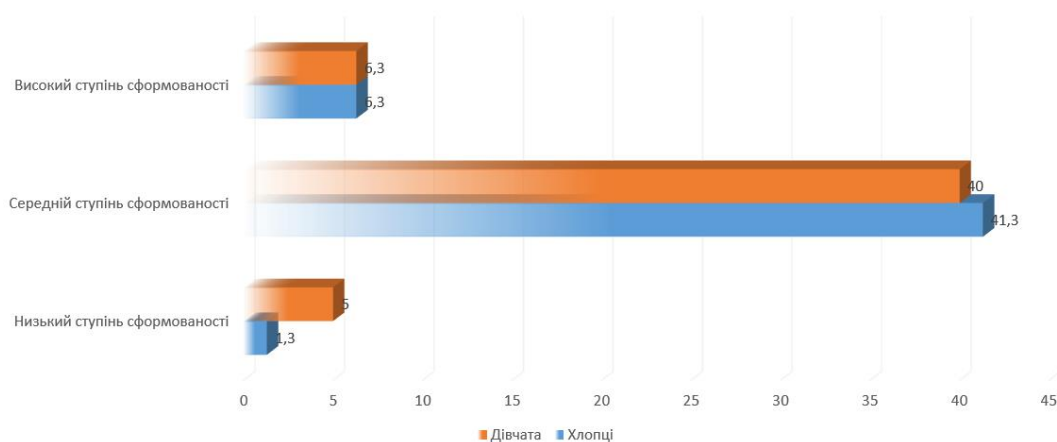

Рисунок 3.5. Ступінь сформованості творчих здібностей дівчат і хлопців (у %)

На підставі дослідження можемо стверджувати, що опитана нами вікова категорія 10-11 років має середній рівень розвитку творчого потенціалу та в невеликій кількості має високий та низький рівні.

За допомогою дослідження на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності у дітей 10-11 років ми мали можливість визначити розмаїття інтересів, незалежність, гнучкість, пристосування, наполегливість, допитливість, дізнатись деякі відомості про сімейне оточення. Результати дослідження представлено на рисунку 3.6.

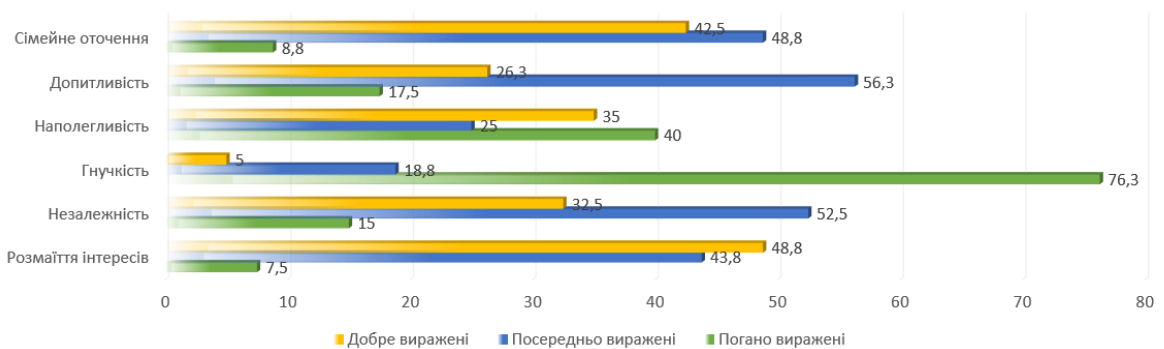

Рисунок 3.6. Результати дослідження у % на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності у дітей 10-11 років

Проведене емпіричне дослідження рівня розвитку здібностей дітей 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя дозволяє зробити наступні висновки:

- розмаїття інтересів є досить високим;
- переважає середній рівень розвитку незалежності інтересів. Ми не можемо вважати це негативним показником, оскільки в 10-11 років незалежність інтересів лише починає формуватись;
- на середньому рівні знаходиться допитливість. У 17,5 % дітей переважає низький рівень, що потребує корекції, оскільки допитливість у даному віці повинна бути на високому рівні;
- ступінь сприятливого впливу сімейного оточення для розвитку творчих здібностей також на середньому рівні; більшість учнів показали середні показники, 8,8 % дітей показали низькі показники, що є негативним чинником, оскільки саме сім'я є основою подальшого розвитку і формування особистості

кожної дитини. Сприятливе сімейне оточення допомагає дитині легше пережити екзогенні труднощі. Коли сімейне оточення по якимось причинам несприятливе, то дитина відчуває себе емоційно покинутою, і ця емоційна нестача може призвести до надмірного стресу, до формування травми, яка негативно впливає на розвиток дитини у всіх сферах життя. Робота з такими дітьми повинна починатися з аналізу актуальних стосунків між дитиною та батьками, який допоможе зрозуміти, які емоційні та безпекові потреби дитини задовольняються (або не задовольняються) у теперішньому часі.

- переважає низький рівень показника наполегливості, що є також негативним чинником і потребує подальшої психологічної допомоги як зі сторони психолога, педагога, так і батьків;

- показник гнучкості, який характеризує гнучкість творчого мислення та здатність швидко перемикатись, також у більшості дітей на низькому рівні, що потребує консультації з учителями та батьками.

Якщо порівняти результати дослідження за гендерним аспектом, то можемо зробити висновки:

- у дівчат краще виражені розмаїття інтересів, незалежність, наполегливість;

- у хлопців краще виражений ступінь сприятливого впливу сімейного оточення; показники допитливості та гнучкості. Результати дослідження представлені на рисунку 3.7.

	Погано виражені		Посередньо виражені		Добре виражені	
	<i>Дівчата</i>	<i>Хлопці</i>	<i>Дівчата</i>	<i>Хлопці</i>	<i>Дівчата</i>	<i>Хлопці</i>
Розмаїття інтересів	1,3	6,3	22,5	21,3	28,8	20
Незалежність	6,3	8,8	25	27,5	21,3	11,3
Гнучкість	42,5	33,8	8,8	10	1,3	3,8
Наполегливість	18,8	21,3	13,8	11,3	20	15
Допитливість	12,5	5	31,3	25	8,8	17,5
Сімейне оточення	5	3,8	30	18,8	17,5	25

Рис. 3.7. Результати дослідження у % на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності серед дівчат і хлопців 10-11 років

З метою вивчення початкового рівня розвитку дітей, виявлення їхніх творчих здібностей проведено опитування батьків «Чи талановита ваша дитина?».

За інструкцією, батькам було запропоновано за кожним із 25 пунктів визначити свою позицію, обравши відповіді «так» або «ні». Також батькам запропоновано обрати активно виражену схильність дитини до мистецтва, літератури, спорту, природи, моделювання, техніки.

Відповідно до кількості набраних балів, можна свідчити про те, що дитина або цілком здібна, або по-справжньому обдарована, або талановита.

Усі діти, за відповідями батьків, мають певні здібності.

На рисунку 3.8. бачимо, що найбільша кількість дітей мають здібності до мистецтва, спорту, найменший відсоток – це діти, які мають здібності до літератури. 26,5% мають здібності до трьох і більше видів творчості, що сприяє їх подальшому творчому розвитку.

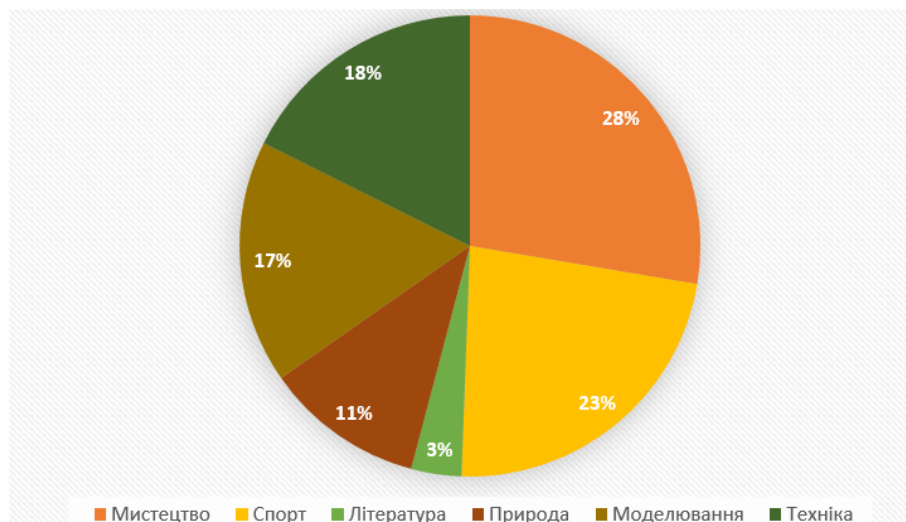

Рис. 3.8. Схильність дітей до видів творчості

Якщо порівняти результати за гендерним аспектом, то можемо констатувати, що хлопці мають схильність до моделювання та техніки, спорту, а у дівчат переважає схильність до мистецтва, природи. Результати дослідження представлено на рисунку 3.9.

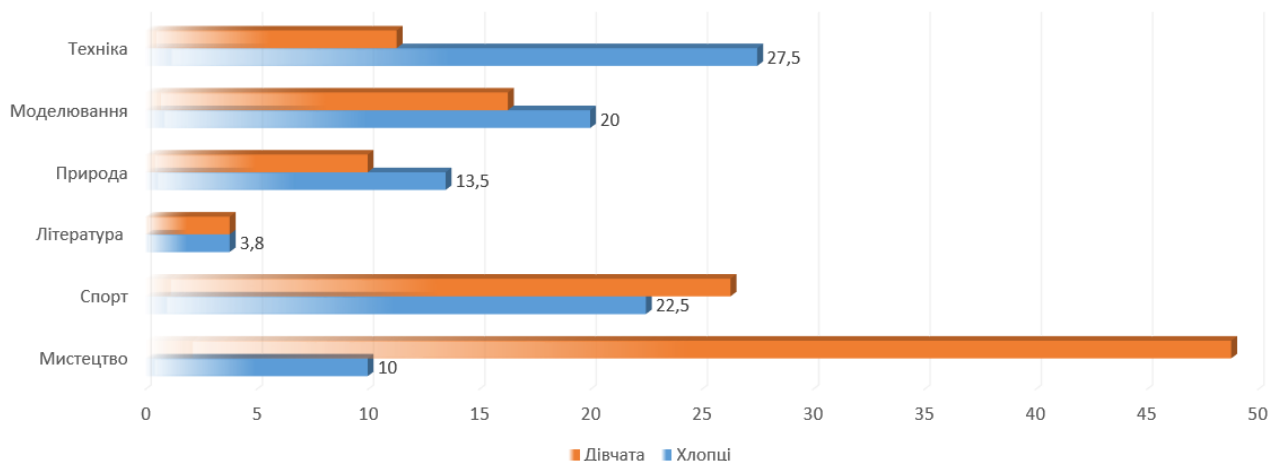

Рис. 3.9. Схильності дітей 10-11 років у % за гендерним аспектом

Із результатів нашого дослідження можемо зробити наступні висновки:

- немає дітей, які ні до чого не здатні або зовсім нездібні;
- більшість дітей загалом здібні, а у 21,3% дітей, які набрали більше 20 балів, можемо свідчити про певну обдарованість;
- 90% дітей ініціативні, жваві, рухливі;
- 83,8% ставлять багато запитань з кола своїх захоплень та інтересів;
- у 78,8% дітей розвинене мовлення, вони мають великий запас слів;
- 76,3% наполегливі в одержанні вичерпних відповідей;
- 66,3% переважно намагаються знайти самостійне рішення в тих або інших ситуаціях, обставинах;
- 65% впertі, рішучі в досягненні бажаної мети;
- у 42,5% дітей інтереси і захоплення досить постійні;
- 57,5 % майже однаковою мірою цікавиться гуманітарними і технічними питаннями;
- але лише 66,3% доводять розпочату справу до кінця; 51,3% легко і часто відволікаються та залишають розпочату справу;
- 66,3% легко знаходять і мають досить багато друзів;
- 48,8% дітей у непередбачених і складних ситуаціях беруть на себе роль лідера;
- 80% дітей виявляють неприховану потребу в підтримці дорослих, адже для них важливо відчувати підтримку, безпеку, особливо зараз, коли йде війна.

- насторожує показник кількості дітей (32,5%), які, за словами батьків, нерідко виявляють риси егоїзму або безпричинної агресії. Результат дослідження представлений на рисунку 3.10.

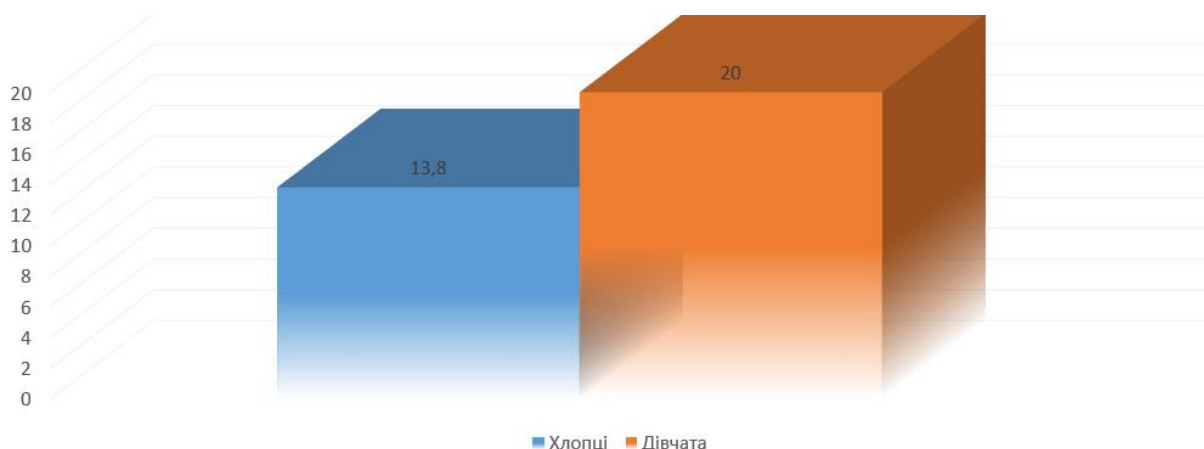

Рис. 3.10. Кількість дітей у %, які, за словами батьків, нерідко виявляють риси егоїзму або безпричинної агресії

Підсумовуючи, можна стверджувати, що:

- діти 10-11 років уже здатні до критичного мислення та прагнуть до глибинного розуміння суті речей і явищ. Вони не задовольняються поверховими поясненнями;

- для розвитку творчого мислення дітей 10-11 років важливо засвоєння словникового запасу, вміння словесно описувати способи вирішення своїх проєктів, називати основні елементи завдань, розуміти та читати графічні схеми, зображення;

- діти 10-11 років потребують підтримки батьків;

- діти можуть виявляють риси егоїзму або безпричинної агресії через стресові ситуації, у тому числі, через війну. Такі ситуації потребують більшого захисту та догляду зі сторони дорослих.

З метою вивчення розвитку творчих здібностей дітей 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя нами було проведено порівняльний аналіз результатів, отриманих за допомогою опитувальника особистісної схильності до творчості за Г. Девісом; тестів на визначення ступеня сформованості

творчих здібностей дитини; на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності; опитування батьків «Чи здібна ваша дитина».

Порівнявши результати опитувальника особистісної схильності до творчості за Г. Девісом дітей м. Луцька та м. Запоріжжя, можемо зробити висновок, що кількість дітей м. Запоріжжя з високим рівнем креативності більше, ніж кількість дітей м. Луцька. Результати дослідження представлено на рисунку 3.11.

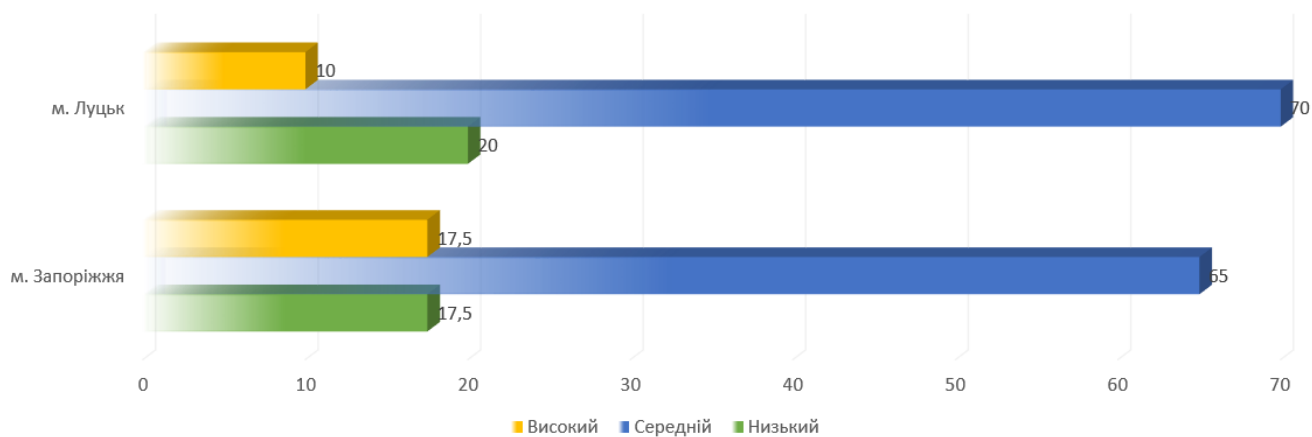

Рис. 3.11. Рівні креативності дітей м. Луцька та м. Запоріжжя

Порівнявши результати тесту на визначення ступеня сформованості творчих здібностей дитини, можемо зробити висновок, що дітей з низьким рівнем креативності ненабагато більше у м. Луцьку, а ось із високим рівнем креативності менше, ніж у м. Запоріжжя. Результати дослідження представлено на рисунку 3.12.

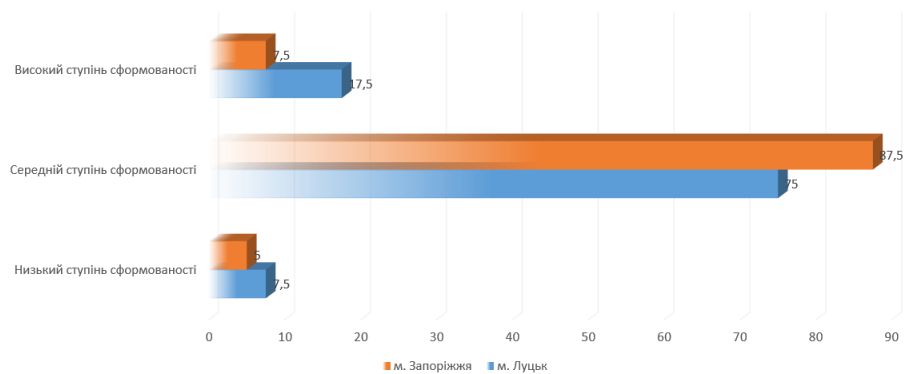

Рис. 3.12. Ступінь сформованості творчих здібностей у % дітей 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя

За допомогою тесту на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності, ми порівняли рівні розвитку здібностей дітей 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя. Результати дослідження представлено на рисунку 3.13.

	Погано виражені		Посередньо виражені		Добре виражені	
	м. Луцьк	м. Запоріжжя	м. Луцьк	м. Запоріжжя	м. Луцьк	м. Запоріжжя
Розмаїття інтересів	7,5	7,5	45	42,5	47,5	50
Незалежність	17,5	12,5	47,5	57,5	35	30
Гнучкість	72,5	80	25	12,5	2,5	7,5
Наполегливість	30	50	32,5	17,5	37,5	32,7
Допитливість	10	25	55	57,5	35	17,5
Сімейне оточення	7,5	10	60	37,5	32,5	52,5

Рис. 3.13. Результати дослідження у % на визначення пізнавальних здібностей та пізнавальної активності дітей 10-11 років м. Луцька та м. Запоріжжя.

Аналіз порівняння рівнів розвитку здібностей дітей м. Луцька та м. Запоріжжя дає підстави стверджувати, що:

- розмаїття інтересів майже однакове що у дітей м. Луцька, що у дітей м. Запоріжжя;
- у дітей м. Луцька вище показник як погано вираженого так і добре вираженого рівнів розвитку незалежності;
- у дітей м. Запоріжжя вище показник рівня гнучкості як погано вираженого рівня, так і добре вираженого;
- у дітей м. Запоріжжя переважає показник низького рівня наполегливості, допитливості;
- а ось показник ступеню сприятливого впливу сімейного оточення, який добре виражений, у дітей м. Запоріжжя вище.

Таким чином, результати дослідження дозволяють стверджувати, що у дітей м. Запоріжжя досить добре виражені показники розмаїття інтересів, але, щоб досягти кращого розвитку творчих здібностей, їм не вистачає допитливості та наполегливості. Діти не в достатній мірі мають змогу

розвиватися і через військові дії, і через дистанційне навчання, і через неможливість відвідувати заклади позашкільної освіти.

При опитуванні батьків ми з'ясували, що майже 78,8% дітей загалом здібні, у 21,3% можна говорити про обдарованість. Якщо порівняти кількість дітей, які набрали менше 10 балів та більше 20 балів, то можемо побачити, що кількість таких дітей у м. Луцьку та м. Запоріжжі майже однакова. Результати дослідження представлено на рисунку 3.14.

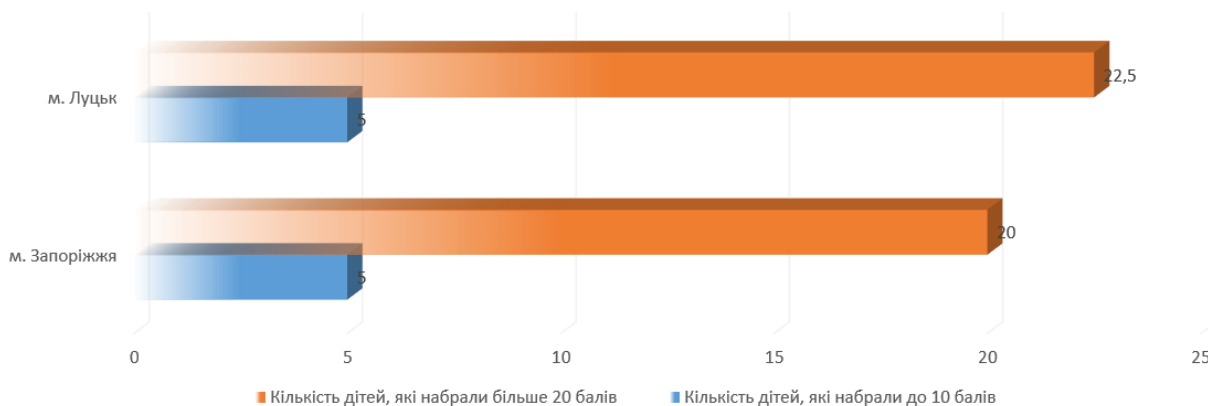

Рис. 3.14. Кількість у % дітей м. Луцька та м. Запоріжжя, які набрали найменшу та найбільшу кількість балів.

У цілому, кількість відповідей батьків м. Луцька та м. Запоріжжя були однакові, але на питання, чи виявляє дитина неприховану потребу в підтримці дорослих, ми з'ясували, що підтримку дорослих більше потребують діти, які живуть у Запоріжжі (90%). Хоча дітям цього віку властиво прагнути до самостійності, самим піклуватися про свої справи. Також на питання, чи виявляє дитина риси егоїзму або безпричинної агресії, ми з'ясували, що батьки 40% дітей м. Запоріжжя дали позитивну відповідь. Існує декілька причин, які можуть пояснити дане явище:

- постійний вплив обстрілів, небезпеки та невизначеності може призвести до розвитку хронічного стресу, який, у свою чергу, може викликати агресивну поведінку. Багато хто з дітей, які зараз проживають у м. Запоріжжя, це діти ВПО, які пережили вимушену евакуацію, які втратили домівки, друзів, рідних, тобто вже пережили травму, яка могла призвести до

посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інших проблем з психічним здоров'ям, які також можуть проявлятися у вигляді агресії;

- відсутність безпеки може стимулювати дітей до агресивної поведінки як способу самозахисту або вираження емоцій;

- моделювання поведінки дорослих: діти часто вчаться на поведінці дорослих. Якщо дорослі в оточенні дитини поводяться агресивно, щоб захистити себе або здобути ресурси, дитина може перейняти цю модель поведінки;

- нестача психосоціальної підтримки: відсутність психосоціальної підтримки може призвести до накопичення негативних емоцій, що може вилитися в агресивну поведінку.

На основі отриманих результатів дослідження, проведеного за допомогою різних методик, можна зробити наступне узагальнення: кожна дитина володіє певним набором здібностей; н

е існує дітей, абсолютно ні до чого не придатних. Проте не завжди складаються сприятливі умови для розкриття цих здібностей.

Нерозкриття потенціалу та невикористання резервів дітей веде до виникнення проблем, пов'язаних із «важкими» дітьми, серед яких багато обдарованих. Таким чином, важливо виявляти та розвивати здібності, адже всі діти мають потенціал, хоча і в різних сферах. Серед них є багато дійсно обдарованих, які потребують підтримки та розвитку своїх талантів.

Результати дослідження, які свідчать про вищий рівень креативності у дітей м. Запоріжжя порівняно з дітьми з м. Луцька, можуть мати декілька пояснень:

1. Адаптація до стресу: постійний вплив стресу та небезпеки може стимулювати розвиток креативності як механізму адаптації до складних умов.

2. Розширення когнітивних здібностей: переживання травматичних подій може призвести до активації певних нейронних мереж у мозку, що, в свою чергу, може стимулювати креативне мислення; діти можуть мати більш

розвинену гнучкість мислення, дивергентне мислення та здатність до нестандартних асоціацій.

3. Емоційна регуляція: творчість може стати способом емоційної регуляції для дітей, які переживають стрес та травми. Створюючи щось нове, діти можуть знаходити сенс у трагічних подіях, виражати свої емоції та почуття, а також відволікатися від негативних переживань.

Підвищений рівень креативності у дітей з прифронтових регіонів може стати ресурсом для подолання труднощів та розвитку стійкості. І завдання дорослих, у тому числі психологів, допомогти цим дітям використовувати свою креативність для побудови кращого життя.

Результати проведеного дослідження частково підтверджують висунуту нами гіпотезу про те, що творча діяльність зменшує негативні емоції, рівень тривоги та стресу. Необхідні подальші дослідження для уточнення механізмів впливу творчості на емоційний стан, а також для вивчення ефективності різних видів творчої діяльності.

Висновки до третього розділу

Під час дослідження було охарактеризовано особливості творчої діяльності дітей.

Аналіз отриманих даних свідчить про досить широкий розподіл рівнів розвитку креативності серед 10-річних дітей. Більшість досліджуваних демонструють середній рівень творчих здібностей, що є цілком очікуваним для цього віку. Водночас, присутність значної кількості дітей із низьким рівнем креативності вимагає особливої уваги. Це може бути пов'язано з різноманітними факторами, такими як особливості індивідуального розвитку, вплив соціального середовища, а також недостатній рівень стимуляції творчих здібностей вдома чи в навчальному закладі.

Аналіз результатів дослідження щодо рівнів креативності у хлопчиків та дівчаток 10-11 років виявив наступні гендерні відмінності:

- більшість дівчаток демонструють середній рівень розвитку креативності. Це може свідчити про більш стабільний та збалансований розвиток творчих здібностей у дівчаток у цьому віці;

- серед хлопчиків спостерігається більш широкий розкид результатів: значна частина має як низький, так і високий рівень креативності. Це може вказувати на більшу індивідуальну варіативність у розвитку творчих здібностей у хлопчиків.

Аналіз результатів дослідження щодо визначення ступеня сформованості творчих здібностей дитини свідчить про досить рівномірний розподіл творчих здібностей серед досліджуваних дітей. Відсутність дітей з дуже низьким та дуже високим рівнем креативності вказує на те, що більшість дітей мають середній рівень розвитку творчих здібностей. Це свідчить про загальну здатність дітей до творчого мислення та уяви. Водночас, наявність 13% дітей з високим рівнем креативності вказує на значний потенціал для розвитку творчих здібностей у всіх дітей. А присутність 6% дітей з низьким рівнем вимагає додаткової уваги та підтримки.

Проведене дослідження розвитку здібностей у дітей 10-11 років виявило ряд цікавих тенденцій, які потребують уваги психологів, педагогів та батьків:

- Діти демонструють досить широкий спектр інтересів, що є позитивним показником розвитку.

- Незалежність інтересів у дітей цього віку перебуває на етапі формування, що відповідає віковим особливостям.

- Незважаючи на загалом середній рівень, низька допитливість у 17,5% дітей вимагає додаткової уваги, оскільки допитливість є рушійною силою пізнання.

- Сімейне оточення має значний вплив на розвиток творчих здібностей. Низький рівень сприятливого впливу сім'ї у деяких дітей може негативно впливати на їхній емоційний стан та загальний розвиток.

- Низький рівень наполегливості та гнучкості у більшості дітей потребує корекції та додаткової підтримки.

Спостерігається статистично значуща різниця в рівні розвитку творчих здібностей між дітьми з двох міст. Діти м. Запоріжжя демонструють вищий рівень креативності порівняно з дітьми м. Луцька.

Наше дослідження не вичерпує всіх питань окресленої проблеми. Ми вбачаємо перспективу подальших досліджень впливу стресу та травм на креативність дітей.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі проведено теоретичне та практичне дослідження, спрямоване на комплексне вивчення феномену креативності в контексті вікових особливостей дітей підліткового віку, а саме дітей 10-11 років, зокрема, у період воєнних дій. У роботі проаналізовано різні теоретичні підходи до розуміння здібностей, творчості та креативності, досліджено вікові, фізіологічні та психологічні особливості дітей підліткового віку, які безпосередньо впливають на прояв та розвиток творчих здібностей.

У першому розділі роботи було проведено детальний аналіз наукових підходів до розуміння понять «здібності», «творчість», «креативність». Виявлено, що ці поняття є багатогранними та неоднозначними, їх інтерпретація залежить від теоретичної позиції дослідника. Однак, загалом, креативність розглядається як здатність до генерації нових ідей, оригінальних рішень та нестандартного мислення.

У другому розділі було охарактеризовано вікові, фізіологічні та психологічні особливості дітей підліткового періоду, а саме, дітей 10-11 років. Було показано, що цей період характеризується інтенсивним фізичним та психологічним розвитком, формуванням самосвідомості та пошуком свого місця в житті. Саме в підлітковому віці закладаються основи для розвитку творчих здібностей.

У третьому розділі було представлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення творчої діяльності дітей 10-11 років в умовах війни. Було проведено дослідження, які дозволили оцінити рівень розвитку креативних здібностей дітей в екстремальних умовах. Результати дослідження показали, що війна суттєво впливає на прояв творчих здібностей у дітей, але, водночас, сприяє розвитку деяких аспектів креативності, таких як адаптивність, гнучкість мислення та здатність до вирішення проблем.

Загальні висновки дослідження:

Креативність є важливим компонентом успішної адаптації до мінливих умов сучасного світу.

Підлітковий вік є сенситивним періодом для розвитку творчих здібностей.

Війна, як екстремальна ситуація, впливає на прояв творчих здібностей у дітей, як позитивно, так і негативно.

Для розвитку креативності у дітей необхідно створювати сприятливі умови, що включають в себе стимулювання допитливості, підтримку ініціативи, забезпечення доступу до різноманітних видів діяльності.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для розробки ефективних програм розвитку творчих здібностей у дітей, зокрема, в умовах кризи та нестабільності.

Перспективи подальших досліджень:

- дослідження довготривалих наслідків воєнних дій на розвиток творчих здібностей дітей;
- розробка програм психологічної підтримки дітей, спрямованих на розвиток їхніх творчих потенціалів;
- вивчення ролі різних факторів (сімейних, соціальних, культурних) у розвитку креативності дітей.

Це дослідження є лише першим кроком на шляху до розуміння складного феномену креативності. Подальші дослідження дозволять глибше розкрити механізми розвитку творчих здібностей та розробити ефективні стратегії їх стимулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
2. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII : станом на 17 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
3. Про дошкільну освіту : Закон України від 06.06.2024 № 3788-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
4. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
5. Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25.06.1993 № 3322-XII : станом на 19 квіт. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3322-12#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
6. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
7. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX : станом на 17 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
8. Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 № 1841-III : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 15.12.2024).
9. Про професійну (професійно-технічну) освіту : Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР : станом на 6 трав. 2023 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-вр#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

10. Адлер А. Зрозуміти природу людини. / пер. з нім. Е.О. Пипін. Львів: Академічний проект, 1997. 256 с.

11. Антонова О. Сутність поняття креативності: проблеми та пошуки // Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – С. 14-41.

12. Бартош О. Багатофакторні моделі обдарованості: до проблеми розуміння природи обдарованості. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Т. 1, № 80. С. 16 – 23.

13. Бех І. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Чернівці : Букрек, 2015. Т. 2. 640 с.

14. Бех І. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. *Рідна школа*. 2013. № 4-5. С. 20–25.

15. Більська О. Технологія розвитку творчої особистості Г. Альтшуллера. *Збірник студентських наукових праць «Освітній альманах» [вступ. слово, упоряд., заг. редак. Наталії Мачинської]*. Львів, 2020. № 3. С. 18–21.

16. Варивода К. Нейрогімнастика як ефективний метод покращення когнітивних функцій школярів: аналітичний огляд. *Scientia et Societus*. 2023. № 3. С. 115–122. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-6327/2023/3/115-122> (дата звернення: 04.09.2024).

17. Варій М. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ : Центр учб. літ., 2008. 592 с.

18. Василькевич Я. Креативність як інтегральна творча здібність: теоретичні основи вивчення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 24. С. 25–29.

19. Млодінов Л. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін / пер. з англ. М. Гоцяцюка. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.

20. Гольцберг К. Між страхом і агресією. *Дзеркало тижня | Mirror Weekly*. URL: https://zn.ua/ukr/family/mizh-strahom-i-agresiyeyu-242221_.html (дата звернення: 08.08.2024).
21. Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці. *Психологія і суспільство*. 2004. № 2. С. 144–150.
22. Дуткевич Т. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 424 с.
23. Життєві кризи особистості : Наук.-метод.посіб. / ред.рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін. Київ, 1998. Ч. 1 : Психологія життєвих криз особистості. 360 с.
24. Життєві кризи особистості : Наук.-метод.посіб. / ред.рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін. Київ, 1998. Ч. 2 : 568 с.
25. Іванченко А. Психологія креативності особистості: теоретико-методологічний та прикладний аспекти : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Київ, 2017. 42 с.
26. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених. Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.
27. Качерова О. Особливості творчого розвитку дітей з когнітивним розвитком. *Мистецтво та мистецька освіта в сучасному соціокультурному просторі* : Матеріали І Всеукр. науково-практ. конф., м. м. Бердянськ, 3 черв. 2021 р. С. 164–169.
28. Г.С.Костюк – особистість, вчений, громадянин / ред. С.Д. Максименка ; упоряд. канд. психол. наук В.В. Андрієвська. Київ : Ніка-Центр, 2010. 216 с.
29. Латта Н. Доки ваш підліток не звів вас з розуму / пер. з англ. Г. Москаленко. Київ : Центр навч. літ., 2018. 276 с.
30. Левочко С., Шевченко С. Особливості розвитку творчих здібностей підлітків. Навчання, виховання та розвиток особистості в контексті життєвих

перспектив особистості. *збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з Міжнар. участю*, м. Бердянськ, 25 квіт. 2019 р. / ред. О. Горецької. 2019. С. 92–95.

31. Лохвицька Л. Еволюція теорії морального розвитку особистості в наукових підходах зарубіжних психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 2-3. С. 50–54.

32. Маслоу А. Мотивація та особистість / пер. з англ. А. Татлибаєва. 2-ге вид. Львів : Євразія, 2001. 478 с.

33. Микитюк О., Данильченко С. Анатомо-фізіологічні особливості дітей молодшого шкільного віку. *Physical Education Theory and Methodology*. 2014. № 1. С. 31–39.

34. Моляко В. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*. 2004. № 6. С. 2–9.

35. Роменець В. Психологія творчості : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 2001. 288 с.

36. Музика О.Л. Творчість з позицій суб'єктно-ціннісного аналізу // Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення освітньої практики в системі післядипломної педагогічної освіти: Наук.-метод. зб. / За ред. М.М. Забродського. – Київ-Житомир: ЖОІППО, 2006. – 196 с.

37. Набочук О. Зміст домінувальних теорій творчості: до проблеми розвитку психології творчості в раціогуманістичній

парадигмі. *Психологія: реальність і перспективи*. 2022. № 18. С. 119–131.

38. Оксфордський тлумачний словник з психології. *Оксфордський тлумачний словник з психології*. 2015. URL: <https://www.oxfordreference.com/search?q=divergent+thinking&searchBtn=Пошук&isQuickSearch=true> (дата звернення: 18.05.2024).

39. Павленко В. Тести креативності особистості: сутнісні характеристики та особливості застосування. *Андрагогічний вісник*. 2016. № 7. С. 219–232.

40. Перекопська М., Козарик О. Особливості розвитку креативних здібностей підлітків. *Соціальна та життєва практика в структурі професійної підготовки: теорія і практика* : зб. тез Всеукр. науково-практ. конф., м. м. Запоріжжя, 17 лип. 2018 р. Запоріжжя, 2018. С. 54–55.

41. Пічуєва А. Креативність як предиктор психологічного благополуччя особистості. Диференціальний підхід у дослідженні професійного самоздійснення особистості: *Диференціальний підхід у дослідженні професійного самоздійснення особистості* : Матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Одеса, 25 берез. 2022 р. Одеса, 2022. С. 97–103.

42. Потік. Психологія оптимального досвіду / Чиксентмігаї М. / пер. з англ. Г. Луїс. Харків : Книжк. Клуб «Клуб Сімейн. Дозвілля», 2017. 368 с.

43. Приходько Ю., Юрченко В. Психологічний словник-довідник. 3-тє вид. Київ : «Каравела», 2020. 418 с.

44. Психологічна діагностика мотивації особистості до навчання в умовах інформаційного суспільства : монографія / ред. Н. Пророк. Київ : Вид. Дім «Слово», 2020. 131 с.

45. Психологічний словник / ред. Н. Побірченко ; уклад.: В. Синявський, О. Сергеєнкова. Київ : Наук. світ, 2007. 336 с.

46. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М. Левак, В. Петрище. 2-ге вид. Ужгород : Олександри Гаркуші, 212. 616 с.

47. Рибалка В. Психологія розвитку творчої особистості. Київ : АПН України, ІПППО, 1996. 234 с.

48. Рочняк А., Фоменко К., Панфілов Ю. Характеристика діагностичного інструментарію для дослідження стану потоку та внутрішньої мотивації баскетболістів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2018. № 4. С. 94–103.

49. Сергеєнкова О., Столярчук О., Коханова О., Пасека О.. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 376 с

50. Соляник С. Креативність як важлива якість сучасної особистості освітній дискурс : ред. О. Кивлюк. Київ, 2024.

51. Тереза М. Ваша творчість. Навіщо вона вам потрібна і як її розвивати. / пер. з англ. Ю. Тищенко. Київ : Наш формат, 2019. 528 с.
52. Токарева Н. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія / ред.: Н. Токарева, А. Шамне, Н. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
53. Черножук Ю. Психологія творчості. навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ. Одеса : Держ. закл. ПНПУ ім. К.Д.Уш., 2010. 182 с.
54. Чудакова О. Креативність і творчість та їхній розвиток у дитини. *Актуальні проблеми психології*. 2022. С. 161–172.
55. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
56. . Шукаємо таланти. Як визначити здібності дитини. Збірник методик, тестів, анкет, діагностики творчого потенціалу учнів / упоряд. В. Трухачова. Кривий Ріг, 2016. 329 с.
57. Яременко Л. Теорія та практика розвитку творчих здібностей особистості. Київ : Вид-во «Інтерсервіс», 2014. 416 с.
58. Ярушина Т. Вікові та статеві особливості креативності у підлітковому віці. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2011. № 2. С. 160–165.
59. Eyre D. What really works in gifted and talented education – taking stock keynote speech at NAGTY conferences warwick and london. London. 2007.
60. Gardner H. Intelligence reframed: multiple intelligences for the 21st century. New York : Basic Books, 1999. 292 p.
61. Grigorenko E., Sternberg R. Styles of thinking, abilities, and academic performance. *Exceptional children*. 1997. Vol. 63. P. 295–312.
62. Lubart T. Search of creative intelligence. Washington : American Psychological Association, 2003.
63. Mednich S. A. The associative basis of the creative process. *Psychol. Rev.* 1969. No. 2. P. 220–232.

64. PISA-2021: рамковий документ щодо оцінювання креативного мислення (чорновий варіант, третя редакція) / ред.: Т. Вакуленко, В. Терещенко ; пер. з англ. К. Шумова. Київ : Укр. центр оцінювання якості освіти, 2022. 131 с.

65. Renzulli J., Reis S. The reform movement and the quiet crisis in gifted education. *Gifted child quarterly*. 1991. No. 35. P. 26–35.

66. Strategic workshop meeting the needs of gifted children and adolescents - towards A european roadmap | PDF | intellectual giftedness | gifted education. *Scribd*. URL: <https://www.scribd.com/document/44859847/2007-COST-Workshop-Meeting-the-Needs-of-Gifted-Children-and-Adolescents-Towards-a-Europea> (date of access: 18.01.2024).

67. Sternberg R. The nature of crativity: contemporaty psychological perspectives. *Creativity research journal*. 2006. No. 1. P. 87–98.

68 Tannenbaum A. Giftedness: a psychosocial approach / ed. by R. Sternberg, J. Davidson. New York : Cambridge University Press, 1986.. P. 21–52.

69. Feldhusen J. A new conception of giftedness and programming for the gifted. *Illinois Counsil for the Gifted Journal*. 1986. No. 5. P. 5–26.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Тест на

визначення ступеня сформованості творчих здібностей дитини

Для визначення рівня сформованості творчих здібностей потрібно уважно прочитати наведені нижче пункти і проти кожного з них поставити слово «так», якщо твердження збігається з думкою про себе, або «ні», якщо не збігається.

№	Питання	Так	Ні
1	Як правило, я легко пристосовуюсь до людей, ідей і умов.		
2	Мені подобається розв'язувати типові, стандартні задачі.		
3	Мені здається, що я з більшим бажанням створював би чи конструював нове, ніж поліпшував чи удосконалював старе.		
4	У більшості випадків я дію самостійно, без допомоги та підказок друзів чи старших.		
5	Звичайно я обачливий, коли маю справу з колективом.		
6	Ніколи не намагаюся змінити взаєностосунки з товаришами.		
7	Нерідко я утримувався від висування ідей, пропозицій, хоч мав їх.		
8	Мені часто вдається знайти нестандартні, оригінальні розв'язки задач.		
9	Мені подобається, коли відбувається швидка зміна різних видів діяльності.		
10	Для мене характерне прагнення реалізувати одночасно кілька ідей, вирішувати разом кілька проблем.		
11	Нерідко я вступаю в суперечку з ровесниками або старшими.		
12	Як правило, я легко згоджуюсь і підкоряюсь колективній думці.		

13	У мене часто виникають оригінальні ідеї.		
14	Мені подобається виконувати роботу за розробленим планом, схемою, інструкцією.		
15	Я завжди охоче поширюю, пропагую нові ідеї.		
16	Я буду виконувати роботу по-новому, хоча знаю, що мене можуть не зрозуміти товариші, старші.		
17	Я звичайно працюю без суттєвих змін, відхилень від рекомендацій, що дають учителі, батьки .		
18	Мені нерідко доводилось виправдовувати свої дії інструкціями, правилами, рекомендаціями, авторитетами.		
19	Мені подобається виконувати завдання дослідницького характеру.		
20	Я завжди відстоюю свою точку зору.		

Інструкція з обробки даних анкетування: номери запитань анкети записуються у вигляді двох стовпчиків.

За кожную відповідь «так» на запитання 3, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 19 і відповідь «ні» на запитання 1, 2, 4, 6, 7, 12, 14, 17, 18, 20 виставляють 2 бали.

Результати додаються.

Ступінь сформованості творчих здібностей визначається так:

- якщо набрано від 40 до 32 балів, то цей рівень дуже високий,
- 32-26 – високий,
- 26-12 – середній,
- 12-6 – низький,
- 6-0 – дуже низький.

Характеристика людей з різним рівнем творчого потенціалу.

Характерні ознаки людей з «дуже низьким» і «низьким» творчим потенціалом:

- Обачний, методичний, дисциплінований, слухняний.
- Частіше вирішує готові проблеми, ніж шукає їх.
- Вирішує проблеми уже апробованими і відомими методами.
- Логічний, надійний.

- Досягає мети будь-якою ціною, будь-якими методами, засобами.
- Здатний до високого степеню точності при виконанні дрібних операцій, шаблонної роботи.
- Користується довірою колективу лише в спокійній, стандартній ситуації.
- Заперечує розпорядження, норми, лише в тому випадку, коли впевнений у підтримці.
- Схильний до сумнівів. Гостро реагує на критику, пристосовується до неї.
- Легко піддається суспільним поглядам і думці керівництва.
- Поступливий.

Характерні ознаки людей із «дуже високим» і «високим» творчим потенціалом.

- Мислить нестандартно, підходить до вирішення завдань під несподіваним кутом зору.
- Сам шукає проблеми і шляхи їх розв'язання.
- Маніпулює різними методами, шукає нові.
- Нелогічний, неподатливий, часто сповнений протиріч.
- У досягненні мети обходиться допустимими засобами.
- Здатний виконувати шаблонну роботу на протязі короткого часу.

Швидко передоручає її.

- Має тенденцію до керування колективом в невизначених і критичних ситуаціях.
- Часто заперечує розпорядження і норми, не звертаючи уваги на існуючі звичаї.
- Не схильний до сумнівів; розробляючи ідеї, не вважає за потрібне отримати підтримку керівництва.

Додаток 2

Тест на визначення пізнавальних здібностей і пізнавальної активності

Правила проведення тесту

1. Уважно прочитайте кожне запитання.
 2. Обведіть кружечком слово «Так», якщо ви погоджуєтесь з тим, що написано, якщо це правильно щодо вас.
 3. Обведіть кружечком слово «Ні», якщо з написаним не погоджуєтесь.
- Так/Ні 1. Я люблю писати свої пісні.
- Так/Ні 2. Я люблю гуляти сам.
- Так/Ні 3. Мої тато і мама полюбляють гратися зі мною.
- Так/Ні 4. Я ставлю чимало запитань.
- Так/Ні 5. Скласти оповідання чи казку – безглузда справа.
- Так/Ні 6. Мені подобається мати одного чи двох друзів.
- Так/Ні 7. Я не заперечую, коли змінюються правила гри.
- Так/Ні 8. Я маю кілька хороших ідей.
- Так/Ні 9. Я люблю малювати.
- Так/Ні 10. Я люблю речі, які складно виготовити.
- Так/Ні 11. Сонечко на малюнку завжди має бути жовтого кольору.
- Так/Ні 12. Я люблю все розбирати на деталі, щоб зрозуміти, як це працює.
- Так/Ні 13. Мені більше подобається розмальовувати малюнки в книжці, ніж малювати їх самому.
- Так/Ні 14. Легкі загадки – найцікавіші.
- Так/Ні 15. Іноді тато з мамою займаються чимось разом зі мною.
- Так/Ні 16. Я цікавлюсь новинками про тварин
- Так/Ні 17. Мій тато любить працювати по господарству, а я йому допомагати.
- Так/Ні 18. Я не люблю, коли інші діти ставлять надто багато запитань.
- Так/Ні 19. Нелегко знайти собі заняття, коли залишаюся сам.

Так/Ні 20. Мій тато вважає, що я загалом поведжуся правильно.

Так/Ні 21. Я люблю розповіді про далеке минуле.

Так/Ні 22. Я із задоволенням граю у старі ігри.

Так/Ні 23. Коли я хочу щось зробити, але мені складно, я відмовляюсь від займаюся чимось іншим.

Так/Ні 24. Я люблю гуляти з друзями, а сам на – ні.

Підбиття підсумків:

За кожен позитивну відповідь (обведене слово «Так») зараховується 1 бал, за обведене слово «Ні» – 0 балів.

Увага! В пунктах 5, 6, 11, 13, 14, 18, 19, 22, 23, 24 оцінювання відбувається таким чином: замість 1 балу зараховують 0, а замість 0 балів – 1 бал. Це робиться тому, що у вказаних пунктах стверджується ознака, протилежна оцінень. Іншими словами, в цих пунктах за відповідь «Так» зараховується 0 балів, а за відповідь «Ні» – 1 бал.

Схильність дитини до творчості виявляється через: розмаїття інтересів, пластичність розуму, зацікавленість, наполегливість. Нарешті, суттєве значення мають умови в сім'ї дитини.

Проаналізуємо деякі з них.

1. Розмаїття інтересів

Підрахуємо загальну суму балів за відповіді дитини в пунктах 1, 5, 9, 16, 21. Кількість набраних балів відповідає ступеню вираження розмаїття інтересів дитини:

I ступінь – 0 -1 бал (погано виражені);

II ступінь – 2 - 3 бали (посередньо виражені);

III ступінь – 4 - 5 балів (добре виражені).

2. Незалежність

Підрахуйте загальну суму балів за відповіді впливу дитини в пунктах 2, 8, 11, 13, 19, 24. Кількість набраних балів відповідає вираженню незалежності дитини:

I ступінь – 0 - 1 бал (погано виражена);

II ступінь – 2 - 3 бали (посередньо виражена);

III ступінь – 4 - 5 балів (добре виражена).

3. Гнучкість, пристосування

Підрахуйте загальну суму балів за відповіді дитини в пунктах 6, 7, 22.

Кількість набраних балів відповідає ступеню вираження зацікавленості дитини:

I ступінь – 0 - 1 бал (погано виражена);

II ступінь – 2 бали (посередньо виражена);

III ступінь – 3 бали (добре виражена).

4. Наполегливість

Підрахуйте загальну суму балів за відповіді дитини в пунктах 10,14,23.

Кількість набраних балів відповідає ступеню вираження наполегливості дитини:

I ступінь – 0 -1 бал (погано виражена);

II ступінь – 2 бали (посередньо виражена);

III ступінь –3 бали (добре виражена).

5. Допитливість

Підрахуйте загальну суму балів за відповіді дитини в пунктах 4, 12, 18.

Кількість набраних балів відповідає ступеню вираження допитливості дитини:

I ступінь – 0 - 1 бал (погано виражена);

II ступінь – 2 бали (посередньо виражена);

III ступінь – 3 бали (добре виражена).

6. Відомості про сімейне оточення

Підрахуйте загальну суму балів за відповіді дитини в пунктах 3, 15, 17,

20. Кількість набраних балів відповідає ступеню сприятливого сімейного оточення для розвитку творчих здібностей дитини:

I ступінь – 0 - 1 бал (погано виражена);

II ступінь – 2 - 3 бали (посередньо виражена);

III ступінь – 4 бали (добре виражена).